

Menselijke waardigheid in de Nederlandse Grondwet?

Menselijke waardigheid in de Nederlandse Grondwet?

Voorstudie ten behoeve van de
Staatscommissie Grondwet (2009)

Eva Brems en Jogchum Vrielink*

Kluwer 2010

* Eva Brems is hoofddocent Mensenrechten aan de Universiteit Gent. Jogchum Vrielink is vrij wetenschappelijk medewerker aan de K.U. Leuven. De auteurs maakten tevens gebruik van voorbereidend onderzoek dat werd verricht door Lourdes Peroni, wetenschappelijk medewerkster aan de Universiteit Gent.

© 2010 Kluwer, Alphen aan den Rijn

Alle rechten voorbehouden: niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jo. het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a database or retrieval system, or published, in any form or in any way, electronically, mechanically, by print, photo print, microfilm or any other means without prior written permission from the publisher.

Samensteller(s) en de uitgever zijn zich volledig bewust van hun taak een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen. Niettemin kunnen zij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die eventueel in deze uitgave voorkomen.

Inhoud

1. Waar komt ‘menselijke waardigheid’ als juridisch concept vandaan?	7
1.1. Origine en betekenisverschuivingen	7
1.2. Van moreel beginsel naar juridisch gebruik	9
1.2.1. Constitutioneel	9
1.2.1.1. Pre-Wereld Oorlog II	10
1.2.1.2. Post-Wereld Oorlog II	10
1.2.2. Internationaalrechtelijk: ILO, Handvest VN en UVRM	11
1.2.2.1. Preambule en artikel 1 UVRM	13
1.2.2.2. Sociaaleconomische rechten: artikelen 22 en 23 UVRM en IIa Verklaring van Philadelphia	14
2. Functies en betekenissen	17
2.1. Menselijke waardigheid als grondslag van fundamentele rechten	17
2.1.1. Algemene grondslagbenadering	17
2.1.2. Partiële grondslagbenadering	18
2.2. Menselijke waardigheid als richtinggevend principe bij de interpretatie van specifieke grondrechten	20
2.3. Menselijke waardigheid als autonoom grondrecht	21
2.4. Menselijke waardigheid als element in de afbakening van toegelaten beperkingen op grondrechten (beperkingsbeperker)	24
2.5. Jurisprudentieel gebruik zonder tekstuele basis	25
2.6. Enkele conclusies	27
3. Menselijke waardigheid in de Grondwet: voors, tegens en aanbevelingen	29
3.1. Grondslagbepaling	29
3.2. Interpretatieve bepaling	30
3.3. Een autonoom recht op menselijke waardigheid	32
3.4. Menselijke waardigheid als beperkingsbeperker	33
3.5. Jurisprudentieel gebruik zonder tekstuele basis	35
Bjlagen	
Bijlage I. Menselijke waardigheid in internationale teksten	37
Bijlage II. Menselijke waardigheid in grondwetten	45
Bijlage III. Uitgewerkte voorbeelden	51
Bijlage IV. Handvest van de grondrechten van de Europese Unie	67
Bibliografie	71

1. Waar komt ‘menselijke waardigheid’ als juridisch concept vandaan?

In dit eerste onderdeel wordt stilgestaan bij de vraag wat het begrip menselijke waardigheid inhoudt. Daarbij komt eerst de theoretische origine ervan aan bod, als moreel beginsel in het westerse denken (§ 1.1.). Nadien gaan we na hoe het geïntroduceerd raakte in het (internationaal en constitutioneel) recht (§ 1.2.).

1.1. Origine en betekenisverschuivingen

Hoewel de (uitdrukkelijke) aanwending van ‘menselijke waardigheid’ in het recht van relatief recente datum is (*infra* § 1.2.), is dat niet het geval voor de geschiedenis van het begrip op zich. De wortels ervan zijn eeuwen terug te voeren, tot het begin van de westerse beschaving, zij het dat de betekenis ervan sterk veranderd is in de loop der tijden (Lewis 2007, 95).

In het oude Rome had het concept (*dignitas hominis*) verschillende dimensies. In politiek opzicht werd het concept *dignitas* voorbehouden om te verwijzen naar vooraanstaande publieke figuren of ‘hoogwaardigheidsbekleders’, waaronder de *principes civitatis* en de magistraten (bijv. senatoren en quaestors). Sociaal gezien had het concept betrekking op de plaats van een persoon in de samenleving, verwant aan het begrip ‘status’. (Ook) in dat opzicht werd het eerder gehanteerd als criterium van (hiërarchisch) onderscheid, dan als universeel moreel beginsel (Donnelly 2008, 15). In het Romeins recht waren in sommige gevallen rechtsmiddelen beschikbaar indien deze opvatting van waardigheid werd geschonden (Chaskalson 2002, 133). Het gemeenschappelijke element van deze betekenissen was dat (menselijke) waardigheid vooral een demarcatiebegrip was, waarbij niet iedereen ervoor in aanmerking kwam en niet allen ‘gelijk’ waren in waardigheid (Miguel 2002). Slechts her en der in klassieke geschriften heeft het concept *dignitas* – als moreel beginsel – een meer universele of universalistische betekenis, waarbij het gebruikt werd om te verwijzen naar de waardigheid van personen ongeacht andere rang of status; met name in de geschriften van Cicero was dit het geval (McCrudden 2008, 657). In die betekenis werd het begrip menselijke waardigheid gecontrasteerd met het dierenrijk en behelsde het de typisch menselijke (en nastrevenswaardige) competentie tot reflectie en het overstijgen van fysieke en sensuele prikkels.¹

¹ Een veel aangehaalde passage in dit verband uit Cicero's werk, is de volgende: "(...) in every investigation into the nature of duty, it is vitally necessary for us to remember always how vastly superior is man's nature to that of cattle and other animals: their only thought is for bodily satisfactions (...) Man's mind on the contrary, is developed by study and reflection (...). From this we may learn that sensual pleasure is wholly unworthy of the dignity of the human race" (Cicero, *De Officiis*, 30; geciteerd in: McCrudden 2008, 657).

Het begrip waardigheid figureert ook centraal in de christelijke theologie, waarin de universalistische invulling ervan versterkt wordt. Paus Leo de Grote (400-461) zou in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de constructie ervan. Zijn idee was dat – gezien mensen volgens het christendom allen gemaakt waren naar het evenbeeld van God en God menselijk geworden was – alle mensen (een van God afgeleide) waardigheid bezaten, waarbij waardigheid dus gezien werd als een ontologische categorie.²

Bij Thomas van Aquino (1225-1274) verkrijgt het begrip in de christelijke opvatting een meer ethische invulling. Net als Cicero beschouwde Thomas waardigheid als het onderscheidende kenmerk tussen mens en dier. In zijn interpretatie was de basis hiervoor het gegeven dat alleen de mens naar het beeld van God geschapen was. Hoewel waardigheid een ieder van bij zijn geboorte toekomt, is het bij Thomas iets dat verloren of versterkt kan worden, afhankelijk van daadwerkelijk gedrag. Bij onwaardig of zondig gedrag vervalt de mens tot de status van een irrationeel dier (Lewis 2007, 93).

Renaissancistische denkers ontwikkelden het begrip verder en zetten de eerste stappen in de richting van een secularisatie ervan. Aansluitend bij Thomas van Aquino's natuurlijke basis voor menselijke waardigheid, kwamen zij ook tot een positieve erkenning ervan, in plaats van een veroordeling van de zondigheid van de mens.

Giannozzo Manetti (1396-1459) bracht in zijn *De dignitate et excellentia hominis* (1452) bijvoorbeeld zowel theologische als naturalistische argumenten aan voor de uitzonderlijkheid en waardigheid van de mens. Mensen zijn goddelijke creaties, maar superieur door hun verwantschap aan god. Mensen zijn van bij hun geboorte behept met waardigheid en ze beschikken er in gelijke mate over. De 15de eeuwse Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) bepleitte voorts in zijn *Oratio de hominis dignitate* de verzoening van klassieke filosofie, christendom en oosterse tradities. De gehele schepping is in zijn visie strikt onderworpen aan goddelijke wetten, met uitzondering echter van de mens aan wie god de vrije wil gegeven heeft om zichzelf te bepalen. Waardigheid vloeit in deze visie voort uit de vrijheid om te zijn en worden wat je wil (Lewis 2007, 93).

Het was vooral in de periode van de Verlichting dat het begrip een rol begon te spelen als zelfstandige basis voor de ethiek. In de opvattingen tot dan toe, hing het begrip steeds samen met een goddelijke grondslag voor de moraal; de menselijke waardigheid was in die zin 'afgeleid' van de waardigheid van een schepper. Toen die grondslag, onder invloed van de secularisatie, aan betekenis en overtuigingskracht verloor, werd gezocht naar nieuwe fundamenten voor de ethiek. Tot de concepten die met het oog daarop werden aangedragen, behoorde ook een 'verzelfstandigde' menselijke waardigheid (Cliteur & Van Wissen 1998, 29-30).

2 Daarnaast verleende in zijn opvatting de doop een bijzondere waardigheid aan christenen (Miguel 2002).

De humanistische visie van Immanuel Kant (1724-1804) bleek daarbij het meest invloedrijk. Voor Kant was de grondslag voor menselijke waardigheid gelegen in een seculier, maar metafysisch principe. Dat laatste in tegenstelling tot bijvoorbeeld David Hume (1711-1776), in wiens ideeën het metafysische aspect kwam te vervallen (Miguel 2002). De grondslag voor het beginsel van menselijke waardigheid was bij Hume empirisch en gegrond in het menselijk gedrag zelf.

Kant daarentegen poneert in zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) een onderscheid tussen 'waardigheid' en 'prijs': datgene wat een 'prijs' heeft, is vervangbaar; datgene wat boven elke geldelijke waarde is verheven, heeft 'waardigheid'. Wat waardigheid heeft, is een doel-in-zichzelf. Het heeft geen relatieve, maar een absolute waarde. Kant meent dat alleen de mens een dergelijk doel-in-zichzelf is en derhalve geen middel is of mag zijn voor anderen. Handelen in lijn met deze uitgangspunten behelst het respecteren van de categorische imperatief, waarvan de twee belangrijkste formuleringen als volgt luiden: handel zo dat het maxime van jouw handeling tot algemene wet zou (kunnen) worden; handel zo dat de mens(heid) altijd als doel en nooit als middel wordt behandeld (Cliteur & Van Wissen 1998, 29-30).

Er wordt overwegend naar de kantiaanse betekenis van 'menselijke waardigheid' verwezen als (belangrijkste) theoretische grondslag voor het gebruik ervan in juridische – internationaalrechtelijke en constitutionele – teksten (Lewis 2007, 95; Trinkaus 1973/1974; Cliteur & Van Wissen 1998, 30); zij het dat daarbij meerdere invalshoeken en invullingen geboden worden (*infra* § 1.2.).

1.2. Van moreel beginsel naar juridisch gebruik

Het eerste constitutionele gebruik van het begrip 'menselijke waardigheid' vindt men in de grondwetten van respectievelijk Mexico, de Weimarrepubliek, Finland, Portugal, Ierland en verschillende Latijns-Amerikaanse landen (§ 1.2.1.). Na de Tweede Wereldoorlog brak het begrip internationaalrechtelijk door, met als meest bekende voorbeelden het VN-Handvest en de UVRM (§ 1.2.2.).

1.2.1. Constitutioneel

Bij het gebruik van het begrip menselijke waardigheid in nationale grondwetten kan een onderscheid gemaakt worden tussen het gebruik ervan voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog (§ 1.2.1.1.) en het gebruik van na die tijd (§ 1.2.1.2.).

1.2.1.1. Pre-Wereld Oorlog II

De eerste verwijzingen naar het begrip ‘menselijke waardigheid’ in een constitutionele context dateren van de eerste 30 jaren van de twintigste eeuw. Het begrip werd voor het eerst uitdrukkelijk gebruikt in de Grondwet van Mexico van 1917.³ Nadien hanteerde men het in 1919 ook in de grondwetten van de Weimarrepubliek⁴ en Finland. Vervolgens dook het begrip op in de Portugese Grondwet van 1933, om later in de jaren 30 vooral opgang te maken in constituties van verschillende Latijns-Amerikaanse staten, Ecuador, Nicaragua, Panama en Paraguay. In 1940 zou ook Cuba volgen.

De redenen om het begrip ‘menselijke waardigheid’ destijds op te nemen in deze grondwetten varieerden. Het ging al met al om een combinatie van verlichtingsoverwegingen, socialistische en/of corporatistische argumenten en (katholiek-) religieuze overwegingen, waarbij er duidelijk regionale en nationale accenten onderscheiden kunnen worden (McCrudden 2008, 664). In de Ierse context was de katholieke invloed dominant, terwijl het in Finland en de Weimarrepubliek ging om socialistische invloeden. In de Latijns-Amerikaanse context ging het veelal om een combinatie van socialistisch/corporatistische en katholieke overwegingen.⁵

In de meeste landen waarin er een (gedeeltelijke) band bestond met het socialistische of corporatistische gedachtegoed, werd menselijke waardigheid overwegend gebruikt in verband met arbeidersrechten en sociaal-economische rechten in het algemeen. Door de introductie van het begrip wilde men zich afzetten tegen een doorgedreven kapitalistische logica, waarin mensen tot middel werden gereduceerd: de mens moest het doel van het economische systeem zijn, niet andersom.

1.2.1.2. Post-Wereld Oorlog II

Na de Tweede Wereldoorlog maakte het begrip een sterke opgang door. Menselijke waardigheid werd opgenomen in de grondwetten van de belangrijkste verslagen landen: Japan (1946), Italië (1948) en Duitsland (1949). Ook

3 Artikel 3.I.c van die Grondwet bracht het begrip in verband met het onderwijs, verzorgd door de federale staat. Dit moest (o.m.) “contribute to better human relationships, not only with the elements which it contributes toward strengthening and at the same time inculcating, together with respect for the dignity of the person and the integrity of the family, the conviction of the general interest of society, but also by the care which it devotes to the ideals of brotherhood and equality of rights of all men, avoiding privileges of race, creed, class, sex, or person”.

4 In artikel 151 van die tekst (*‘das Wirtschaftsleben’*) viel het volgende te lezen: “Die Ordnung des Wirtschaftslebens muss den Grundsätzen der Gerechtigkeit mit dem Ziele der Gewährleistung eines menschenwürdigen Daseins für alle entsprechen”. De formulering ging terug op ideeën en geschriften van Ferdinand Lasalle, de eerste voorzitter van de in 1863 opgerichte *Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins* (ADAV), de eerste Duitse arbeiderspartij (Wetz 2002, 7-8).

5 In de genoemde staten kwamen in de jaren 30 populistische en corporatistische regimes aan de macht, die een ‘derde weg’ zochten tussen kapitalisme en socialisme. Zie o.m.: Malloy 1977, 342; C. de la Torre 2000, 26.

in diverse andere grondwetten – waaronder die van Israël (1948⁶) en India (1950) – verscheen het begrip en nam het een centrale plaats in. “The stress laid upon the dignity of man” wordt in dat opzicht wel gezien als de ‘core value’ van het na-oorlogse constitutionalisme (Friedrich 1950, 217). In afwijking van het gebruik van het begrip van voor de Tweede Wereldoorlog dient het beginsel nadien veel vaker als een *algemene grondslag* voor rechten of als een soort ‘moederrecht’. Dit vormde enerzijds een breuk met de traditie om de grondslag voor hoger recht te zoeken in een goddelijke wil en week anderzijds ook af van voorgaande constitutionele rechtenverklaringen waarin niet (meer) uitdrukkelijk verwezen werd naar één algemene grondslag.

Dit specifieke juridische gebruik van menselijke waardigheid hield verband met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zelf. Men wantrouwde nadien de louter positiefrechtelijke benadering van het poneren van recht(en) vanuit een bepaalde (formeel legitieme) autoriteitsstructuur, op basis van de ervaringen die men daarmee had gehad onder het naziregime. Een metafysische grondslag, in de vorm van de (kantiaanse) menselijke waardigheid, leek aangewezen op een historisch moment dat die menselijke waardigheid op een grootschalige, systematische en flagrante wijze met voeten getreden was, zonder dat het recht daarbij een barrière had gevormd. Integendeel zelfs: het recht was onder het naziregime volledig geïnstrumentaliseerd ten behoeve van de fascistische ideologie. Het zoeken van een grondslag voor rechten in de ‘morele aard’ van de mens kan dus worden gezien als een poging om een buffer op te werpen tegen een instrumentalisering van het recht (cf. Morsink 1999, 43).

1.2.2. Internationaalrechtelijk: ILO, Handvest VN en UVRM

Internationaalrechtelijk zijn de belangrijkste⁷ en meest invloedrijke eerste verwijzingen te vinden in VN-teksten. Het ging – in chronologische volgorde – om de Verklaring van Philadelphia van de Internationale Arbeidsorganisatie (1944),⁸ het Handvest van de Verenigde Naties (1945) en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM; 1948).

6 Israël heeft geen Grondwet als dusdanig, maar wel een aantal ‘fundamentele wetten’. De referentie hier is naar de onafhankelijkheidsverklaring/oprichtingsverklaring van de staat Israël.

7 Waardigheid was ook al een onderdeel geweest van eerdere (ontwerpen voor) regionale en internationale rechtenverklaringen. De Verklaring van Dijon van 1936, bijvoorbeeld, sprak in de context van kolonisatie van “respect de la dignité personnelle et de toutes les civilisations” (art. 10 lid 2). In de *Declaration of Human Rights* van de *American Jewish Committee* uit 1944 luidde het voorts: “all that we cherish must rest on the dignity and inviolability of the person, this sacred right to live and to develop under God, in whose image he was created”. In een voorstel van *Declaration of Rights* door de bisschoppen van de katholieke kerk in de VS uit 1946 was *dignity* ook opgenomen, evenals in de *Cuban Declaration of Human Rights* van datzelfde jaar. Zie voor meer voorbeelden: McCrudden 2008, 665-666.

8 Deze verklaring werd opgenomen als onderdeel van het handvest van de IAO.

In de Verklaring van de IAO uit 1944 luidt het dat “experience has fully demonstrated the truth of the statement in the Constitution of the International Labour Organisation that lasting peace can be established only if it is based on social justice” en dat de Conferentie derhalve bevestigt dat:

All human beings, irrespective of race, creed or sex, have the right to pursue both their material well-being and their spiritual development in conditions of freedom and dignity, of economic security and equal opportunity (IIa).

Het verwezenlijken van deze condities zou voorts het centrale doel moeten zijn van nationaal en internationaal beleid (IIb) en bovendien moeten “all national and international policies and measures, in particular those of an economic and financial character, (...) be judged in this light and accepted only in so far as they may be held to promote and not to hinder the achievement of this fundamental objective” (IIc).

In de preambule van het VN-Handvest wordt de ‘waardigheid van de mens’ gehanteerd als een van de grondslagen en na te streven beginselen van de VN. De preambule stelt op dit punt meer bepaald dat “de volken van de Verenigde Naties” vastbesloten zijn om “opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de menselijke persoon (...)”.

In de UVRM wordt het beginsel op vier plaatsen gebruikt: in de preambule (twee keer), in artikel 1, artikel 22 en artikel 23, lid 3. In de preambule van het Verdrag dient ‘menselijke waardigheid’ als een algemene grondslag voor vrijheden, gerechtigheid en vrede, in nauwe aansluiting bij de verwijzing naar het begrip in het Handvest:

Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld;

Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan en dat de komst van een wereld, waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten, en vrij zullen zijn van vrees en gebrek, is verkondigd als het hoogste ideaal van iedere mens;

(...) Overwegende, dat de volkeren van de Verenigde Naties in het Handvest hun vertrouwen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de mens en in de gelijke rechten van mannen en vrouwen opnieuw hebben bevestigd, en besloten hebben om sociale vooruitgang en een hogere levensstandaard in groter vrijheid te bevorderen.

In het verlengde hiervan bepaalt artikel 1 van het verdrag dat “alle mensen (...) vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren [worden]”.⁹

9 Het vervolg van het artikel luidt: “Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen”.

In de artikelen 22 en 23, lid 3 UVRM gaat het daarentegen specifiek over sociale en economische rechten in het verdrag. Artikel 22 stelt dat “een ieder (...) als lid van de gemeenschap recht [heeft] op maatschappelijke zekerheid en (...) er aanspraak op [heeft], dat door middel van nationale inspanning en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende Staat, de economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden”. Artikel 23 lid 3 UVRM luidt voorts:

Een ieder, die arbeid verricht, heeft recht op een rechtvaardige en gunstige beloning, welke hem en zijn gezin een menswaardig bestaan verzekert, welke beloning zo nodig met andere middelen van sociale bescherming zal worden aangevuld (art. 23, lid 3).

In het volgende wordt stilgestaan bij de achtergronden van deze verschillende toepassingen van het beginsel, te beginnen bij het gebruik van ‘menselijke waardigheid’ in de preambule en artikel 1 van de UVRM (§ 1.2.2.1.), om nadien in te gaan op de wijze waarop het in de artikelen 22 en 23 van de Universele Verklaring en in onderdeel IIa van de IAO Verklaring wordt gehanteerd (§ 1.2.2.2.). Er wordt afgesloten met een korte conclusie (§ 1.2.2.3.).

1.2.2.1. Preambule en artikel 1 UVRM

De verwijzingen naar ‘menselijke waardigheid’ in de preambule en in artikel 1 van de UVRM, waarin het beginsel dient als een algemene grondslag voor (o.m.) de mensenrechten en als interpretatief principe bij die rechten, sluiten om te beginnen aan bij de redenen waarom het begrip in verschillende naoorlogse grondwetten werd opgenomen (*supra* § 1.2.1.2). Dit blijkt al uit de tekst van de preambule zelf en ook tijdens de totstandkoming van de UVRM werd in verband met ‘menselijke waardigheid’ in deze context herhaaldelijk verwezen naar de oorlog en naar nazi-Duitsland.¹⁰ De Belgische vertegenwoordiger, Henry Carton de Wiart, gaf aan dat “the essential merit of the Declaration was to emphasize the high dignity of the human person after the outrages to which men and women had been exposed during the recent war”.¹¹

Net als in veel grondwetten uit die tijd verkoos men een metafysische grondslag voor (mensen)rechten – in de vorm van menselijke waardigheid – in reactie op de flagrante rechtenschendingen ten tijde van de oorlog. In de woorden van Morsink:

[T]he UD drafters found their way to that metaphysics of inherence the moment they passed the gates of Auschwitz and did not turn their heads (Morsink 2008, 4).

Daarnaast had de centraliteit van het begrip in de preambule en artikel 1 van de UVRM ook *strategisch-politieke aspecten*. Tijdens het opstellen van de UVRM

¹⁰ Zie uitvoerig: Morsink 1999, 37-91 (hoofdstuk 2. World War II as Catalyst).

¹¹ UN doc GA december 1948, 879. Vgl. verder o.m.: *ibid.*, 857, 883, 893, 918 en 919.

stuitte men (onder andere) op de problemen van (cultureel en ideologisch) pluralisme enerzijds en dat van de verhouding tussen de staat en het individu anderzijds.¹² Het multi-interpretabele concept van menselijke waardigheid, dat open blijft voor allerlei concrete invullingen, was een van de weinige algemene beginselen die op algemene instemming kon rekenen en die het derhalve mogelijk maakte om de onoplosbare culturele en ideologische conflicten te overstijgen (Novak 1999, 39-42). Het beginsel was vanaf het begin weliswaar opgenomen in de ontwerpen, maar in de loop van de voorbereidingen werd het belang ervan vergroot en het werd sterker naar voren geschoven als de crux van het hele verdrag, waar omheen een consensus gevonden kon worden (*ibid.*).

In het algemeen kan worden gesteld dat de benadering van ‘*justificatory minimalism*’ – zoals de grondslag in menselijke waardigheid wel omschreven is – “aims to avoid imposing unnecessary hurdles on accepting an account of human rights (and justice), by intolerantly tying its formulation to a particular ethical tradition”:

*It is left to different traditions – each with internal complexities, debates, competing and conflicting traditions of argument, and (in some cases) canonical texts – to elaborate the bases of a shared view of human rights within their own terms (Cohen 2004, 213).*¹³

1.2.2.2. Sociaaleconomische rechten: artikelen 22 en 23 UVRM en IIa Verklaring van Philadelphia

De redenen waarom ‘menselijke waardigheid’ werd opgenomen in de sociaaleconomische (en culturele) rechten in de artikelen 22 en 23 en in onderdeel IIa van de Verklaring van Philadelphia, zijn eveneens deels terug te voeren op de ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog. Bij de totstandkoming van artikel 23 UVRM speelden bijvoorbeeld de praktijken van dwang- en slavenarbeid onder de nazi’s mee (Morsink 1999, 89). Meer in het algemeen gaf de vertegenwoordiger van Chili (Santa Cruz) aan dat de introductie van sociale en economische rechten “would make the return to fascism impossible”.¹⁴ Ook bij de totstandkoming van de IAO Verklaring op dit punt speelde bijvoorbeeld het bewustzijn van de grootschalige werkloosheid in de Weimarrepubliek, als voedingsbodem voor het fascisme, mee (Lee 1994, 473).

Tegelijk hield het gebruik van menselijke waardigheid in deze context verband met de socialistische of ‘antikapitalistische’ overwegingen die ertoe leidden dat het concept voordien al ingang vond in de grondwetten van de Weimarrepubliek, Finland en verschillende Latijns-Amerikaanse staten in de jaren ’20 en ’30 van de 20ste eeuw (*supra* § 1.2.1.1.).

12 Het probleem van de verhouding tussen individu en staat, waarbij het vooral ging om een clash tussen oosterse en westerse staten, werd daarnaast ook mede opgevangen (op voorstel van Charles Malik, het hoofd van de commissie die de verklaring opstelde) door een keuze voor de term ‘persoon’ in plaats van ‘individu’.

13 Zie ook: Lindholm 1999, 69-73; Donnelly 2009, 6-7.

14 UN doc. SR.7, 3.

In de Verklaring van Philadelphia van de IAO schemerden deze opvattingen door. Teneinde een waardig bestaan voor een ieder te verzekeren, kon de markt niet aan zichzelf overgelaten worden; interventie en economische rechten waren noodzakelijk om menselijke waardigheid te waarborgen (*ibid.*, 467-484).¹⁵ De vertegenwoordiger van de IAO speelde vervolgens ook een cruciale rol, tezamen met de Latijns-Amerikaanse staten, in de discussies rond de sociaaleconomische rechten in de Universele Verklaring (Morsink 1999, 89). In de UVRM was het begrip 'menselijke waardigheid' aanvankelijk geen letterlijk onderdeel van de ontwerp tekst op het punt van de sociale en economische rechten. Opname ervan in de artikelen 22 en 23 vond plaats door middel van een amendement van Cuba (*ibid.*, 205-207). Inhoudelijk gezien omvatte echter het oorspronkelijke ontwerp reeds dezelfde waardigheidsgedachte, zonder de term uitdrukkelijk te gebruiken.¹⁶ Tijdens de discussies op dit punt werd onder meer verwezen naar een rechtvaardige vergoeding voor arbeid en naar de middel-doel-verhoudingen tussen menselijke arbeid en het economische systeem.¹⁷

15 De uitleg in het Office rapport luidde op dit punt als volgt: "[A] healthy democracy implies an adequate economic standing for its members; and, (...) since the conditions no longer exist in which it could be hoped that this would be provided by the interplay of blind economic forces, self-preservation dictates that national and international policy must be directed deliberately towards economic security for all citizens, achieved in a manner which respects individual dignity and liberty" (ILO 1994, ii).

16 Artikel 23 luidde bijvoorbeeld in het ontwerp "human labour is not a merchandise. It shall be performed in good conditions and shall secure a decent standard of living to the worker and his family". Ook in deze oorspronkelijke formulering is de 'socialistisch-kantiaanse' invalshoek duidelijk te onderkennen. Dat was te verklaren door het feit dat de ontwerpverklaring was opgesteld door de socialistisch geïnspireerde Humphrey (Canada), die op het punt van de sociaaleconomische rechten de meeste standaardbepalingen ter zake uit de Latijns-Amerikaanse constituties had overgenomen in zijn ontwerp. Nadien domineerde de Latijns-Amerikaanse lobby, gesteund door vertegenwoordigers van communistische landen de verdere totstandkoming, zodat deze inhoudelijke optie nog versterkt werd (Morsink 1999, 155).

17 *Ibid.*, 205-207.

2. Functies en betekenissen

Na de jaren 40 en 50 van de vorige eeuw werd menselijke waardigheid in steeds meer (internationaalrechtelijke en grondwettelijke) contexten gebruikt.¹⁸ In dit onderdeel worden de voornaamste types van constitutioneel en internationaalrechtelijk gebruik van het concept opgesteld. In de praktijk kunnen meerdere functies in een enkele tekst voorkomen door middel van een of meerdere bepalingen, en zijn de functies niet altijd strikt van elkaar te onderscheiden.

Tevens wordt een overzicht geboden van het ruime scala van contexten waarin het begrip wordt gebruikt en van de waaier aan invullingen die het op die manier krijgt. In een apart onderdeel wordt gewezen op jurisprudentieel gebruik van het concept menselijke waardigheid zonder tekstuele basis.

2.1. Menselijke waardigheid als grondslag van fundamentele rechten

Een eerste gebruik van het begrip van menselijke waardigheid is als grondslag voor rechten in mensenrechtenverdragen en/of in grondwetten. De grondslagbenadering kan verder onderverdeeld worden, enerzijds in de optie om het beginsel te hanteren als grondslag voor rechten (en vrijheden) in het algemeen (*algemene grondslagbenadering*) en anderzijds om dit te doen voor slechts een bepaalde *catalogus* of *subset* van rechten, zoals (enkel) economische en sociale rechten of (enkel) rechten in verband met leven en fysieke integriteit (*partiële grondslagbenadering*).

2.1.1. Algemene grondslagbenadering

Dat menselijke waardigheid bedoeld is als grondslag van andere rechten, eerder dan als een autonoom recht, kan blijken uit de uitdrukkelijke formulering ervan als grondslag; iets wat in nogal wat internationale verdragen het geval is (in het bijzonder bij de teksten binnen het kader van de Verenigde Naties: *infra* bijlage I).

Bijv. in het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten: "Erkende, dat deze rechten voortvloeien uit de inherente waardigheid van de menselijke persoon" (Preambule, § 2.).

Tevens kan dit blijken uit de plaatsing ervan in een preambule, een titel met algemene bepalingen, of een bepaling met een algemene titel.

¹⁸ Zie bijlage I en II voor voorbeelden van gebruik in resp. internationale mensenrechteninstrumenten en grondwetten.

Bijv. het eerste lid van artikel 7 van de Grondwet van Zuid-Afrika. Artikel 7 is de eerste bepaling in chapter II (Bill of Rights) en draagt de titel 'Rights': This Bill of Rights is a cornerstone of democracy in South Africa. It enshrines the rights of all people in our country and affirms the democratic values of human dignity, equality and freedom.

Ook wanneer een bepaling er veeleer uitziet als een autonoom recht en deel uitmaakt van de catalogus van grondrechten, kan deze echter (tevens) de rol van grondslag hebben. Dat is bijvoorbeeld het geval in Duitsland, waar de relevante grondwetsbepaling (artikel 1) als volgt luidt: *“Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.”*

In de meeste gevallen houdt de algemene grondslagbenadering in dat menselijke waardigheid geldt als de grondslag (of één van de grondslagen) van de rechten die in de Grondwet zijn opgenomen. In een ruimere variant wordt echter de mogelijkheid open gelaten dat ook andere grondrechten uit deze grondslag worden afgeleid. In de Grondwet van Ecuador is dat een opdracht voor de wetgever:

Article 84: The National Assembly and all organs with normative power will have the obligation to conform, formally and materially, laws and other juridical norms to the foregoing rights in the Constitution and international treaties, and those that are necessary to guarantee the dignity of the human being or of communities, peoples, and nationalities.

In de Poolse Grondwet is niet duidelijk wie uit de ‘bron’ van waardigheid andere rechten mag afleiden:

Article 30: The inherent and inalienable dignity of the person shall constitute a source of freedoms and rights of persons and citizens. It shall be inviolable. The respect and protection thereof shall be the obligation of public authorities.

In § 2.3. zal blijken dat een bepaling die menselijke waardigheid als een autonoom grondrecht formuleert, in vele gevallen een bron wordt waaruit de rechtspraak andere grondrechten afleidt die niet in de grondrechtencatalogus voorkomen (rechtontleningsfunctie). In dat opzicht zijn de grondslagfunctie en de autonome rechtsfunctie niet strikt te scheiden.

2.1.2. Partiële grondslagbenadering

Bij de partiële grondslagbenadering vormt menselijke waardigheid de grondslag van (slechts) een bepaalde catalogus of subset van rechten, zoals (enkel) economische en sociale rechten of enkel rechten in verband met leven en fysieke integriteit.

Een voorbeeld van een partiële grondslagbenadering, voor enkel sociale en economische rechten, kan worden gevonden in de Belgische Grondwet.¹⁹ Artikel 23 van de Belgische Grondwet²⁰ luidt:

Ieder heeft het recht een menswaardig leven te leiden.

Daartoe waarborgen de wet, het decreet of de in artikel 134 bedoelde regel, rekening houdend met de overeenkomstige plichten, de economische, sociale en culturele rechten, waarvan ze de voorwaarden voor de uitoefening bepalen.

Die rechten omvatten inzonderheid:

1° het recht op arbeid en op de vrije keuze van beroepsarbeid in het raam van een algemeen werkgelegenheidsbeleid dat onder meer gericht is op het waarborgen van een zo hoog en stabiel mogelijk werkgelegenheidspeil, het recht op billijke arbeidsvoorwaarden en een billijke beloning, alsmede het recht op informatie, overleg en collectief onderhandelen;

2° het recht op sociale zekerheid, bescherming van de gezondheid en sociale, geneeskundige en juridische bijstand;

3° het recht op een behoorlijke huisvesting;

4° het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu;

5° het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing.

Artikel 23 van de Belgische Grondwet heeft – naar de bedoeling van de grondwetgever – in beginsel geen directe werking.²¹ De opdracht in het artikel is ook in de eerste plaats geformuleerd als een opdracht aan de bevoegde wetgevers. Zo interpreteert de Raad van State de bepaling ook.²² Het Grondwettelijk Hof kent voorts de wetgever bij het waarborgen van de rechten uit artikel 23 en bij de interpretatie van het begrip menselijke waardigheid een ruime beoordelingsvrijheid toe.²³ De rol die specifiek het begrip ‘menselijke waardigheid’

19 Vgl. ook art. 22 UVRM.

20 Artikel 23 werd opgenomen in de Belgische Grondwet in 1994 en was het initiatief van met name de socialistische partijen en fracties. Eerdere, gelijkaardige voorstellen werden al ingediend in 1988, mede ter gelegenheid van de 40ste verjaardag van de UVRM. Uit de toelichting blijkt dat de indieners, de achtergronden van de Universele Verklaring indachtig (*supra* § 1.2.2.), het vanzelfsprekend achtten dat ‘menselijke waardigheid’ de grondslag was van specifiek (of zelfs enkel) de nieuw te introduceren sociale grondrechten: “Die grondrechten van de nieuwe generatie hebben een gemeenschappelijke doelstelling: de bescherming waarborgen van de menselijke waardigheid (...)” (*Parl.St. Senaat BZ 1991-92, nr. 100-2/2, 2*).

21 Stroobant 2008, 44. Volgens sommige auteurs, daarentegen, kan het recht op menselijke waardigheid in artikel 23 niet alleen gezien worden als een algemene grondslag of noemer voor bepaalde sociale en economische rechten, maar tevens als autonoom, klassiek eerste-generatie recht, zodat het ook directe werking kan verkrijgen en positieve verplichtingen zou opleveren (Vande Lanotte & Haeck 2001, 35; Rimanque 2005, 74-75).

22 De Raad heeft herhaaldelijk geoordeeld dat de rechten uit artikel 23 geen directe werking hebben, zodat particulieren geen subjectieve rechten uit kunnen putten, noch t.a.v. de overheid, noch t.a.v. derden. Zie: RvS Beerts, nr. 54.196, 3 juli 1995; RvS Van Goethem, nr. 142.620, 24 maart 2005.

23 Zie bijv.: Arbitragehof 26 april 2007, nr. 66/2007.

speelt in de rechtspraak, is beperkt.²⁴ Waar het toch wordt gehanteerd, is dit veeleer als autonoom grondrecht dan als grondslagbepaling.

2.2. Menselijke waardigheid als richtinggevend principe bij de interpretatie van specifieke grondrechten

Wanneer menselijke waardigheid als een algemene grondslag van fundamentele rechten wordt gehanteerd, ligt het voor de hand dat rechtscolleges bij de interpretatie van andere grondrechten de menselijke waardigheid als interpretatierichtlijn kunnen hanteren.

Een sprekend voorbeeld vindt men in de Hongaarse Grondwet. Het recht op menselijke waardigheid wordt er in één adem vermeld met het recht op leven, in de allereerste zin van het hoofdstuk dat handelt over grondrechten.

Artikel 54 (1): *“In the Republic of Hungary everyone has the inherent right to life and to human dignity. No one shall be arbitrarily denied these rights.”*

Het Hongaarse Grondwettelijke Hof heeft deze beide rechten geïnterpreteerd als absoluut en ondeelbaar, en als de bron van alle andere rechten. Dit leidt er mede toe dat andere rechten worden geïnterpreteerd in het licht van het recht op ‘leven en menselijke waardigheid’.²⁵ Zo stelde het Hof in verband met het recht op sociale steun (artikel 70/E (2) Grondwet):

“In establishing the system of social benefits securing minimum livelihood, the protection of human life and dignity is a fundamental constitutional requirement. Accordingly, the state is obliged to secure the fundamental conditions of human life – in case of homelessness it means securing of a shelter to offer protection from a danger directly threatening human life.”(Decision 42/2000)

Bovendien is het mogelijk om deze interpretatieve rol expliciet te maken in de tekst. Bijvoorbeeld in de preambule van de Poolse Grondwet:

We call upon all those who will apply this Constitution for the good of the Third Republic to do so paying respect to the inherent dignity of the person, his or her right to freedom, the obligation of solidarity with others, and respect for these principles as the unshakeable foundation of the Republic of Poland.

Iets vergelijkbaars gebeurt in artikel 39 (1) van de Grondwet van Zuid Afrika:

When interpreting the Bill of Rights, a court, tribunal or forum (a) must promote the values that underlie an open and democratic society based on human dignity, equality and freedom; (...)

²⁴ Althans binnen de context van het gebruik ervan binnen art. 23 GW. In andere materies (waaronder binnen de sociale zekerheidswetgeving en de strafwetgeving), speelt het beginsel – maar dan dus in specifieke wettelijke varianten – wel een belangrijke rol.

²⁵ Zie bijlage III § 3.

Het Zuid-Afrikaanse Grondwettelijk Hof stelde hierover:

“Human dignity informs constitutional adjudication and interpretation at a range of levels. It is a value that informs the interpretation of many, possibly all, other rights. This Court has acknowledged the importance of the constitutional value of dignity in interpreting rights such as the right to equality, the right not to be punished in a cruel, inhuman or degrading way, and the right to life. Human dignity is also a constitutional value that is of central significance in the limitations analysis. Section 10, however, makes it plain that dignity is not only a value fundamental to our Constitution, it is a justiciable and enforceable right that must be respected and protected. In many cases, however, where the value of human dignity is offended, the primary constitutional breach occasioned may be of a more specific right such as the right to bodily integrity, the right to equality or the right not to be subjected to slavery, servitude or forced labor.”²⁶

Daarnaast wordt het begrip ‘menselijke waardigheid’ gebruikt in de tekstuele omschrijving van specifieke rechten. Een behoorlijk loon moet een menswaardig bestaan mogelijk maken (artikel 23 (3) UVRM); gedetineerden moeten behandeld worden met respect voor hun inherente menselijke waardigheid (artikel 10 (1) IVBPR); onderwijs moet de menselijke waardigheid bevorderen (artikel 13 (1) IVESCR); schoolstraffen moeten toegediend worden op een wijze die de menselijke waardigheid respecteert (artikel 28 (2) IVRK; arbeidsomstandigheden moeten de menselijke waardigheid respecteren (artikel 31 (1) HVGR EU), etc.²⁷

2.3. Menselijke waardigheid als autonoom grondrecht

De Grondwet van Zuid-Afrika stelt in Section 10:

Everyone has inherent dignity and the right to have their dignity respected and protected.

De meeste andere grondwetten die een autonome bepaling bevatten in verband met menselijke waardigheid, formuleren deze niet specifiek als een recht. In de plaats daarvan legt de formulering de nadruk op de verplichting van de overheid om menselijke waardigheid te beschermen en/of te eerbiedigen. Soms vindt men dit terug in een eigen bepaling (bijv. artikel 1 (1) Duitse GW; artikel 7 GW Zwitserland; artikel 24 (1) GW Rusland). In andere gevallen vermeldt men menselijke waardigheid in één adem met andere waarden zoals vrijheid (bijv. artikel 22 GW Bolivia) of leven (bijv. artikel 54 (1) Hongaarse GW). Deze laatste optie kan in principe leiden tot het beperken van de interpretatieruimte van de rechtscolleges die aan het begrip ‘menselijke waardigheid’ een invulling geven. Het voorbeeld van Hongarije toont echter aan dat dit niet noodzakelijk het geval is (cf. *infra* bijlage III). In de rechtspraak

²⁶ Dawood and Another v Minister of Home Affairs and Others; Shalabi and Another v Minister of Home Affairs and Others; Thomas and Another v Minister of Home Affairs and Others, 2000.

²⁷ Zie bijlage I en II voor meer voorbeelden.

van het Hongaarse Grondwettelijke Hof wordt artikel 54 (1) over het ‘recht op leven en op menselijke waardigheid’ immers niet enkel toegepast in zaken omtrent abortus, euthanasie of de doodstraf, maar tevens in totaal andere contexten, zoals elektronische bewaking, vakbondsvertegenwoordiging en verplichte vaccinaties.

Het valt op dat in verschillende jurisdicties een bepaling die de menselijke waardigheid beschermt, gebruikt wordt als ‘rechtontleningsbepaling’. Specifieke mensenrechten die ontbreken in de betreffende grondwet worden afgeleid als subrechten van het recht op menselijke waardigheid (vgl. ook *supra* § 2.1.).

Het Hongaarse Grondwettelijk Hof stelde dat artikel 54 (1) van de Hongaarse Grondwet een paraplurecht is: een subsidiair grondrecht waar men op kan steunen om de individuele autonomie te beschermen wanneer geen specifiek grondrecht van toepassing is. Concreet leidde het een recht op zelfbeschikking af, dat bescherming biedt tegen verplichte vakbondsvertegenwoordiging²⁸ en tegen een medische interventie zonder toestemming.²⁹

In Israël bevat de *Basic Law: Human Dignity and Liberty* (1992) een lijst van grondrechten, waarin de vrijheid van meningsuiting echter niet voorkomt. Het Hooggerechtshof stelde echter dat dit recht inbegrepen is in de menselijke waardigheid, die beschermd wordt in de artikels 2 en 4 van de tekst,³⁰ tenminste voor wat betreft de aspecten van de vrije meningsuiting “that are derived from human dignity and are closely related to those rights and values that lie at the heart of the right human dignity as expressing a recognition of the autonomy of the individual will, the freedom of choice and the freedom of action of the individual as a free agent”.³¹

Men kan hetzelfde resultaat bereiken zonder een afgeleid recht te benoemen. Zo oordeelde het *Bundesverfassungsgericht* dat levenslange gevangenisstraf zonder mogelijkheid van vervroegde vrijlating strijdig is met de menselijke waardigheid.³² De keuze voor deze bepaling als toetsingscriterium houdt vermoedelijk verband met het feit dat de Duitse Grondwet geen (expliciet) verbod van wrede of onmenselijke bestraffing bevat.

In de praktijk van het Zuid-Afrikaanse Grondwettelijke Hof stelt men vast dat een beroep wordt gedaan op Section 10 wanneer er geen meer specifiek recht kan worden gevonden dat precies omvat wat men wil beschermen, zoals het recht van personen die een langdurige intieme relatie willen aangaan om te huwen en samen te leven.³³

28 Beslissing 8/1990. Zie ook bijlage III, § 3.2.4.

29 Beslissing 39/2007. Zie ook bijlage III, § 3.2.4.

30 § 2.: There shall be no violation of the life, body or dignity of any person as such; § 4.: All persons are entitled to protection of their life, body and dignity.

31 HCJ 2557/05, 12 december 2006.

32 BVerfG 45, 187 (1977).

33 Dawood and Another; Shalabi and Another, Thomas and Another (2000).

In andere gevallen is er wel een ander recht beschikbaar, maar wil men een andere klemtoon leggen dan degene die dit recht doorgaans suggereert. Stellen dat het onthullen van iemands HIV-status diens menselijke waardigheid schendt, is in dat opzicht niet hetzelfde als stellen dat het diens privéleven schendt.³⁴

In België, waar het recht een menswaardig leven te leiden als grondslag dient voor de andere grondwettelijk beschermde economische en sociale rechten, verkiezen rechters soms om aan dit generieke recht te toetsen, hoewel een meer concreet recht een alternatief had kunnen bieden. Zo werd wetgeving inzake het bestaansminimum getoetst aan het recht op een menswaardig leven (artikel 23, lid 1 GW), met slechts een zijdelingse verwijzing naar het recht op sociale bijstand (artikel 23, lid 2 GW).³⁵ En een (lagere) rechter oordeelde in kort geding dat het stopzetten van de levering van gas en elektriciteit een schending van de menselijke waardigheid kan uitmaken, eerder dan van bijvoorbeeld het recht op een behoorlijke huisvesting (artikel 23, lid 3 GW).³⁶

De formulering ‘eerbiedigen en beschermen’, zoals die in nogal wat teksten voorkomt, benadrukt dat er ook positieve overheidsverplichtingen aan verbonden zijn. Deze omvatten de bescherming van de menselijke waardigheid tegen inbreuken door derden. Een voorbeeld is het oordeel van het *Bundesverfassungsgericht* dat *peep shows* waar de uitvoerder degene die toekijkt niet kan zien, de menselijke waardigheid schenden.³⁷

De positieve verplichtingen omvatten bovendien de verplichting voor de overheid om een beleid te voeren dat de menselijke waardigheid beschermt. Zo leidde het Israëlische Hooggerechtshof uit de overheidsverplichting om menselijke waardigheid te beschermen een aantal (kern-)verplichtingen af inzake sociale mensenrechten, hoewel dergelijke rechten niet in de *Basic Law* voorkomen.

Het stelde onder meer:³⁸

“The Basic Laws protect the right to dignity, which includes the physical existence aspect that is required in order to realize the right to dignity. From this viewpoint, the human right to dignity is also the right to conduct one’s ordinary life as a human being, without being overcome by economic distress and being reduced to intolerable poverty.”

Uit de Basiswet werd de overheidsverplichting afgeleid

“to maintain a system that will ensure a protective net for persons in society with limited means, so that their physical position does not reduce them to a lack of subsistence.

34 NM and Others v Smith and Others (2007); zie bijlage III, § 2.2.4.

35 Grondwettelijk Hof, 5/2004. Het Hof toetste aan de standstill verplichting en stelde geen schending vast.

36 Kort Ged. Rb. Charleroi 19 januari 2000, TBBR 2000, 590. In casu gelet op de sociale en familiale context, de actuele klimatologische omstandigheden en de monopoliepositie van de leverancier.

37 Zie bijlage III, § 1.2.6.

38 HCJ 366/03 van 12 december 2005.

Within the framework, it must ensure that a person has enough food and drink in order to live; a place to live in which he can realize his privacy and his family life and be protected from the elements; tolerable sanitation and medical services, which will ensure him access to the facilities of modern medicine.”

Op verschillende plaatsen wordt het recht op menselijke waardigheid samen gelezen met het discriminatieverbod. In Zuid-Afrika is het zo dat, wanneer een onderscheid in behandeling de menselijke waardigheid aantast, het als een verboden discriminatie wordt beschouwd. Op deze wijze werden discriminaties op grond van seksuele oriëntatie in het strafrecht, het vreemdelingenrecht en uiteindelijk het huwelijksrecht, ongrondwettig bevonden (zie bijlage III). Anderzijds is een ongelijke behandeling op een grond die niet specifiek genoemd wordt in de Grondwet geen discriminatie als ze de fundamentele waardigheid niet aantast. Een onderscheid tussen grondbezitters in verschillende zones met het oog op de preventie van bosbranden was om die reden bijvoorbeeld niet discriminerend.³⁹

2.4. Menselijke waardigheid als element in de afbakening van toegelaten beperkingen op grondrechten (beperkingsbeperker)

In de Zuid-Afrikaanse Grondwet vindt men naast de andere hierboven vermelde functies ook nog een verwijzing naar menselijke waardigheid als begrenzing van de mogelijkheid om grondrechten te beperken:

Onderdeel 36 (1): The rights in the Bill of Rights may be limited only in terms of law of general application to the extent that the limitation is reasonable and justifiable in an open and democratic society based on human dignity, equality and freedom, taking into account all relevant factors (...).

Een gelijksoortig resultaat wordt verkregen wanneer menselijke waardigheid gehanteerd wordt als een criterium om de onaantastbare kern van een recht aan te duiden. Artikel 30 van de Poolse Grondwet bepaalt niet enkel dat menselijke waardigheid een bron is van grondrechten, maar tevens dat deze onaantastbaar is. Het Poolse Grondwettelijke Hof stelt dat men binnen elk grondrecht een kern kan identificeren waarvan de schending ontoelaatbaar is, omdat deze de *conditio sine qua non* van het principe van menselijke waardigheid uitmaakt. Hoe nauwer het verband tussen een bepaald recht en de essentie van menselijke waardigheid, hoe meer het moet beschermd worden door de overheidsinstanties.⁴⁰

Een dergelijke redenering kan men tevens hanteren om conflicten tussen concurrerende grondrechten te beslechten. Zo stelde het Poolse Hof dat de rechten en vrijheden die afgeleid zijn van de menselijke waardigheid, zoals de eer, de goede naam en de privacy, voorrang genieten boven de vrijheid

39 Prinsloo v Van der Linde and Another (1997). Zie bijlage III, § 2.2.3.
40 Pools Grondwettelijk Hof, P/10/06, 30 oktober 2006.

van meningsuiting en de beperking daarvan kunnen rechtvaardigen.⁴¹ Enigszins verrassend brengt het Poolse Hof het principe van menselijke waardigheid in verband met dat van ‘*common good*’ (algemeen welzijn), beschermd in artikel 1 van de Grondwet. Het stelt dat beide altijd samen moeten beschouwd worden, aangezien ze de axiologische grondslagen van de staat en de maatschappelijke orde bepalen. Elke inmenging in de menselijke waardigheid betekent een beduidende schending van die orde en is daarom niet louter een individuele kwestie tussen de betrokken personen. Toegepast op de wetgeving inzake eerroof betekent dit dat de wetgever dergelijke feiten beschouwt als ‘maatschappelijk schadelijk’ en in strijd met het algemeen welzijn, niet enkel met de rechten van individuen.⁴²

De Belgische partiële grondslagbenadering leidt ook tot een beperking van de beperkingsmogelijkheden van de betreffende rechten. Artikel 23 GW stelt namelijk dat de economische, sociale en culturele rechten die de bepaling opsomt, moeten worden gewaarborgd ‘rekening houdend met de overeenkomstige plichten’.

Het Grondwettelijk Hof stelde in dit verband:

Die verplichtingen moeten zijn verbonden met de algemene doelstelling die is ingeschreven in het eerste lid van artikel 23, namelijk eenieder in staat te stellen een menswaardig leven te leiden door het genot van de rechten die zijn opgesomd in het derde lid van hetzelfde artikel. Die verplichtingen moeten de personen aan wie zij worden opgelegd, in staat stellen bij te dragen tot de effectieve verwezenlijking van die doelstelling voor henzelf, alsook voor de andere personen die de in artikel 23 opgesomde rechten genieten, en moeten evenredig zijn met de aldus bepaalde doelstelling.⁴³

2.5. Jurisprudentieel gebruik zonder tekstuele basis

Ook als het begrip ‘menselijke waardigheid’ niet opgenomen is in een Grondwet of verdrag, blijkt het mogelijk dat rechtbanken en hoven het niettemin gebruiken in hun jurisprudentie. In deze benaderwijze kan men verschillende van de functies terugvinden die in het voorgaande onderscheiden werden. Dat gegeven doet zich bijvoorbeeld voor in Frankrijk, maar ook in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

In Frankrijk erkende de *Conseil Constitutionnel* de bescherming van de menselijke waardigheid als een principe met grondwettelijke status.⁴⁴ Toetsing aan dit principe –zonder een schending vast te stellen - gebeurde onder meer in

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

⁴³ Grondwettelijk Hof, 101/2008. De verplichting voor bewoners van sociale huisvesting om bereid te zijn een elementair niveau van Nederlands te leren, doorstond de toets aan dit criterium.

⁴⁴ Beslissing 94/343/344, 27 juli 1994.

zaken met betrekking tot vreemdelingenrecht,⁴⁵ DNA-testen,⁴⁶ abortus,⁴⁷ en gevangenisomstandigheden.⁴⁸

De *Conseil d'Etat* van zijn kant beschouwt de menselijke waardigheid als een onderdeel van de openbare orde. De *Conseil d'Etat* beschouwde onder meer het 'dwergerpen' als kermisattractie in strijd met de menselijke waardigheid, zodat een gemeentelijk politieverbod de wettigheidstoets doorstond.⁴⁹ Het Franse Hof van Cassatie oordeelde dat de informatievrijheid de publicatie toelaat van afbeeldingen van personen die bij een evenement betrokken zijn, op voorwaarde dat hun waardigheid gerespecteerd wordt,⁵⁰ en dat de persvrijheid de vrije keuze behelst van illustraties voor een algemene bespreking van een maatschappelijk fenomeen, onder voorbehoud van de bescherming van de menselijke waardigheid.⁵¹ In het domein van het sociale recht oordeelde het Hof dat de kennisgeving aan het personeel van de handelingen van een met naam genoemde werknemer zonder legitieme reden een aantasting uitmaakte van diens waardigheid, die een nadeel uitmaakte dat te onderscheiden was van datgene dat het gevolg was van het verlies van zijn betrekking.⁵²

Het *Europees Hof voor de Rechten van de Mens* hanteert menselijke waardigheid als een van de criteria om te bepalen of een behandeling voldoende ernstig is om onder het verbod van artikel 3 EVRM te vallen (onmenselijke of verderende behandeling). Gerechtelijke lijfstraffen zijn volgens het Hof strijdig met artikel 3, omdat ze een aantasting uitmaken van de waardigheid en integriteit van een persoon, terwijl het beschermen daarvan net een van de hoofddoelstellingen van het artikel is.⁵³ Het Hof oordeelde onder meer dat een 'strip search' van een mannelijke gedetineerde in aanwezigheid van een vrouw, of waarbij de betrokkene wordt uitgelachen of uitgescholden⁵⁴ diens menselijke waardigheid aantast.⁵⁵ Het stelde ook dat het gebruik van geweld door bijvoorbeeld politie of gevangenisbewakers de menselijke waardigheid aantast wanneer dit geweld niet strikt noodzakelijk was omwille van het gedrag van betrokkene.⁵⁶

In de context van de juridische erkenning van een geslachtsverandering bracht het Hof menselijke waardigheid in verband met identiteit, waarbij het tevens een grondslagfunctie meekreeg. Het Hof stelde "The very essence of

45 Beslissing 96-377, beslissing 2006-539.

46 Beslissing 15 november 2007.

47 Beslissing 2001-466.

48 Beslissing 2009-593.

49 Arrest nr. 136727.

50 Cass. Civ. 1ère, 20 februari 2001 en 13 februari 2003.

51 Cass. Civ. 2ème, 4 november 2004, Bull. civ. II, n° 486.

52 Cass. Civ., 1ère, 25 februari 2003, Bull. civ. V, n° 66.

53 EHRM, *Tyrer v UK*, 25 april 1978.

54 EHRM, *Iwanczuk v. Poland*, 15 november 2001.

55 EHRM, *Valasinas v. Lithuania*, 24 juli 2001; EHRM, *Witorko v. Poland*, 31 March 2009.

56 EHRM, *Matko v. Slovenia*, 2 November 2006; EHRM *Dedovskiy a.o. v. Russia*, 15 May 2008; EHRM, *Rachwalski and Ferenc v Poland*, 28 juli 2009.

the Convention is respect for human dignity and human freedom”,⁵⁷ en “society may reasonably be expected to tolerate a certain inconvenience to enable individuals to live in dignity and worth in accordance with the sexual identity chosen by them at great personal cost”.⁵⁸

2.6. Enkele conclusies

De verschillende functies van een recht of principe van menselijke waardigheid sluiten elkaar niet uit, en komen in de praktijk vaak samen voor, hetzij omdat de grondwetgever dit gewild heeft of de functies vaag heeft gelaten, hetzij door jurisprudentiële interpretatie.

Inhoudelijk kan het recht of principe van menselijke waardigheid in heel wat verschillende contexten gehanteerd worden, en met name in de voornaamste ‘categorieën’ van mensenrechtenbescherming: fysieke en psychologische integriteit, individuele autonomie, materiële levensomstandigheden en gelijkheid. Naast een individuele dimensie is bovendien een collectieve dimensie mogelijk.

Verschiedende jurisdicties leggen echter verschillende accenten, die tot tegenstelde uitkomsten kunnen leiden. Zo leidt het Israëlische Hooggerechtshof de vrijheid van meningsuiting af uit het recht op menselijke waardigheid, terwijl het Poolse Grondwettelijk Hof juist beperkingen op de vrije meningsuiting aanvaardt, omdat het oordeelt dat reputatiebescherming, in tegenstelling tot meningsvrijheid, aan de menselijke waardigheid verwant is. In sommige gevallen wordt een grote nadruk gelegd op zelfbeschikking en autonomie, terwijl andere interpretaties van de menselijke waardigheid de keuze van de betrokkenen negeren en daardoor veeleer paternalistisch zijn.⁵⁹ Uiteraard kan het recht op menselijke waardigheid zowel door voor- als tegenstanders van abortus of euthanasie worden ingeroepen, en net zo goed door voor- als tegenstanders van een boerkaverbod of een verbod van godsdienstbelasting.

De wijze waarop een recht of principe inzake menselijke waardigheid wordt geformuleerd, is een factor die bepaalde interpretaties kan vergemakkelijken of bemoeilijken, maar is niet determinerend.

57 EHRM, 1 v UK, 11 juli 2002, § 70.

58 Id., § 71.

59 Cf. de Franse zaak i.v.m. dwergwerpen en de Duitse i.v.m. peepshows (*supra*).

3. Menselijke waardigheid in de Grondwet: voors, tegens en aanbevelingen

De argumenten voor en tegen het opnemen van een bepaling inzake menselijke waardigheid in de Grondwet zijn verbonden met het type van bepaling, zoals onderscheiden in afdeling 2.

De afweging tussen voor- en nadelen wordt voor rekening van de Staatscommissie gelaten. De opstellers van de nota formuleren wel enkele aanbevelingen voor het geval een bepaalde optie wordt gekozen.

3.1. Grondslagbepaling

Bijvoorbeeld: “De rechten in dit hoofdstuk vinden hun grondslag in de menselijke waardigheid.”

Pro

- *Motiverend:* er kan een motiverende/ inspirerende kracht van uitgaan die sterker is dan bij meer technische bepalingen.
- *Cohesie:* in een diverser en multicultureler wordende samenleving kan een gedeelde grondslag een bindende factor zijn en een gedeelde grammatica vormen voor verschillende culturen en bevolkingsgroepen.
- *Legitimiteit:* Door het voorzien in een grondslag vermijdt men dat grondrechten eenzijdig afhangen van hun positiefrechtelijke formeel-democratische legitimiteit.
- *Meerwaarde ten aanzien van internationale verdragen:* internationale verdragen vermijden de kwestie van de fundering van grondrechten; op deze wijze kunnen dus ook de internationale mensenrechten in de Nederlandse samenleving een grondslag krijgen.
- *Meebouwen aan universaliteit:* aangezien heel wat andere grondwetten menselijke waardigheid opnemen als een onderliggend principe, zou de Nederlandse Grondwet door dit ook te doen, meewerken aan het bouwen van een universele basis voor mensenrechten.
- *Coherentie versterken:* het gegeven van een gemeenschappelijke grondslag versterkt ook de eenheid van een grondrechtencatalogus; alle rechten moeten immers tot die grondslag te herleiden zijn; op deze manier kan ‘menselijke waardigheid’ ook een richtinggevende invloed hebben op het afkondigen/ afleiden van bijkomende grondrechten. Deze kan zowel beperkend als verruimend werken.

Contra

- *Antropocentrische grondslag*: ‘Menselijke waardigheid’ kan - als algemene noemer - grond- of mensenrechten funderen. Het hanteren ervan versterkt echter wel de kloof tussen mensen en andere levende wezens.
- *Beperking groei grondrechtencatalogus*: de bovenvermelde richtinggevende invloed die van een gemeenschappelijke grondslag kan uitgaan, kan men ook als ongewenst beschouwen.
- *Ondergraving voordelen door nadelen van andere (interpretatieve) rol*: het lijkt moeilijk te voorkomen dat een grondslagbepaling tevens een interpretatieve rol gaat spelen. Er moet dus ook rekening gehouden worden met de nadelen die horen bij de interpretatieve functie (cf. *infra* § 3.2.). Met name zal ‘menselijke waardigheid’ in de rechtspraak een meer specifieke invulling krijgen, die de boven opgelijste voordelen (in het bijzonder legitimiteit en cohesie) dreigt te ondermijnen, in het bijzonder wanneer ze in kwesties die de samenleving verdelen de ene dan wel de andere richting uitgaat.
- *Retoriek*: daarentegen riskeert een louter grondslaggevend gebruik, zonder verdere implicaties een vorm van inhoudsloze retoriek te zijn.

Aanbevelingen

- Een grondslagbepaling wordt bij voorkeur geplaatst in een preambule⁶⁰ of een hoofdstuk Algemene bepalingen.⁶¹
- Bij het opnemen van een grondslagbepaling is het zinvol het debat te verruimen; mogelijk is ‘menselijke waardigheid’ niet de enige grondslag die men wenst op te nemen.
- Het ligt niet voor de hand de discussie over de grondslagen van grondrechten louter aan juristen toe te vertrouwen; onder meer filosofen kunnen hier een nuttige bijdrage leveren.
- Indien men de doelstellingen van legitimiteit en cohesie maximale kansen wenst te geven, is het wenselijk om het invoegen van een grondslagbepaling niet als een louter technische oefening te bekijken, maar een koppeling te voorzien aan een breed maatschappelijk debat.

3.2. Interpretatieve bepaling

Bijvoorbeeld: “De bepalingen in dit hoofdstuk worden geïnterpreteerd en toegepast op een wijze die de menselijke waardigheid eerbiedigt en beschermt.”

⁶⁰ De Nederlandse Grondwet beschikt, zoals bekend, momenteel niet over een preambule. Indien bij een eventuele grondwetsherziening niet besloten zou worden tot het invoeren ervan, vervalt deze optie. Zie algemeen over de vraag of Nederland zou moeten kiezen voor het opnemen van een preambule bij zijn Grondwet: Cliteur & Voermans 2009.

⁶¹ In de Nederlandse Grondwet zou het – bij het ontbreken van een hoofdstuk met algemene bepalingen – geplaatst kunnen worden in het Hoofdstuk I (Grondrechten).

Pro

- *Legitimiteit van interpretaties* van grondrechten vergroten. Rechterlijke interpretaties van grondrechten, die vrijwel per definitie in algemene termen gedefinieerd zijn, zijn altijd kwetsbaar voor een perceptie van willekeur. Wanneer de rechter haar/ zijn interpretatie kan verbinden met een principe als ‘menselijke waardigheid’, waarover een grote consensus bestaat, kan dit mogelijk de legitimiteit van de interpretatie vergroten (ongeacht het feit dat een beroep op ‘menselijke waardigheid’ in vele gevallen tegenstelde interpretaties kan ondersteunen).

Contra

- *Onvoorspelbaarheid*: aangezien het concept ‘menselijke waardigheid’ een veelheid aan uiteenlopende en zelfs onderling tegenstrijdige ladingen kan dekken, kan de grondwetgever niet voorspellen welke de gevolgen zullen zijn van een dergelijke interpretatieve bepaling. Zij houdt niet daadwerkelijk een beperking van de interpretatievrijheid van de rechter in; het is zelfs niet uitgesloten dat rechters een dergelijke bepaling bezien als een aanmoediging om grondrechtbepalingen vrijer te gaan interpreteren.
- *Risico op ondermijnen grondslagfunctie*: wanneer rechters ‘menselijke waardigheid’ een specifieke invulling geven in een concrete zaak, riskeert men dat deze als ‘partijdig’ wordt beschouwd (door bijv. opvattingen van een culturele minderheid te negeren), waardoor de rol die menselijke waardigheid kan spelen als grondslag (in het bijzonder met het oog op cohesie en legitimiteit) ondermijnd kan worden.

Aanbevelingen

- Bij het opnemen van een interpretatieve bepaling is het zinvol het debat te verruimen; mogelijk is ‘menselijke waardigheid’ niet de enige interpretatieve richtlijn die men wenst op te nemen.
- Het risico op interpretaties die de grondslagfunctie ondermijnen kan men in zekere mate trachten tegen te gaan:
 - * Door ‘menselijke waardigheid’ nader te omschrijven op een niveau dat weliswaar algemeen blijft, maar dat toch een aantal partijdige interpretaties uitsluit door bijvoorbeeld zowel respect voor de meerderheid als voor minderheden in de omschrijving op te nemen, of andere elementen waar tussen een spanningsveld bestaat (individu én gemeenschap; vrijheid én gelijkheid; autonomie én solidariteit....).
 - * Door op het zelfde niveau als ‘menselijke waardigheid’ ook andere principes af te kondigen; bijvoorbeeld gelijkheid, vrijheid, verdraagzaamheid, solidariteit, gerechtigheid, veiligheid, etc.

3.3. Een autonoom recht op menselijke waardigheid

Variant 1: “De menselijke waardigheid is onschendbaar. Het recht op menselijke waardigheid moet worden geëerbiedigd en beschermd.”

Variant 2: “Een ieder heeft een recht op respect voor en bescherming van zijn of haar menselijke waardigheid.”

Pro

- *Toegevoegde waarde ten aanzien van internationale mensenrechten:* een dergelijke bepaling vindt men niet terug in internationale verdragen, met uitzondering van het EU Handvest van grondrechten, dat echter geen algemeen toepassingsgebied heeft. De interpretaties die de bepaling van het Handvest krijgt in de rechtspraak van het ECHG of van nationale rechtscollèges in andere landen kunnen op deze manier ook in het Nederlandse recht binnenkomen.
- *Open bron:* een dergelijke bepaling kan door de rechtspraak gebruikt worden om specifieke rechten uit af te leiden die op geen andere basis gelden in het Nederlandse recht; op deze manier kan de grondrechtencatalogus mee evolueren met nieuwe noden zonder dat de Grondwet geamendeerd dient te worden.
- *Los van levende subjecten:* variant 1 formuleert de ‘menselijke waardigheid’ los van een subject. Dit maakt het mogelijk om ook de waardigheid van overleden mensen te beschermen⁶² of de waardigheid van virtuele personen of van niet identificeerbare personen,⁶³ de waardigheid van toekomstige generaties, of de waardigheid van ongeboren menselijk leven (zonder zo ver te moeten gaan om daar een recht op leven aan toe te kennen). Tegelijk sluit een tekstuele variant die een individueel subject veronderstelt, niet uit dat de bepaling breder geïnterpreteerd wordt.⁶⁴

Contra

- *Onvoorspelbaarheid:* aangezien het concept ‘menselijke waardigheid’ een veelheid aan uiteenlopende en zelfs onderling tegenstrijdige ladingen kan dekken, kan de grondwetgever niet voorspellen welke de gevolgen zullen zijn van een dergelijke bepaling. Men kan er in principe bijvoorbeeld zowel een recht op abortus uit afleiden als een verbod ervan; zowel een recht om de boerka te dragen als een verplichting om die te verbieden; enz.

62 Bijv. De Franse *Conseil d'Etat* beschouwt de menselijke waardigheid (weliswaar zonder constitutionele basis) als een principe van openbare orde. De *Conseil* stelde onder meer dat de opgraving van overblijfselen van soldaten van WO1 moet gebeuren op een wijze die de menselijke waardigheid eerbiedigt (nr. 301 151, 301 180). Ook het Grondwettelijk hof van Macedonië stelde dat menselijke waardigheid ook betrekking heeft op overledenen. Daarom vernietigde het gedeeltelijk een bepaling die verbood om foto's, tekst of andere elementen aan te brengen op de graven van overledenen die als vijanden van de staat werden beschouwd (arrest 79/2000).

63 Zie rechtspraak *Bundesverfassungsgericht* i.v.m. videospelen, *infra* bijlage III § 1.2.1.

64 Bijv. Hongaars Grondwettelijk Hof, 14/2000, die onder artikel 54 (1) GW ook de waardigheid van gemeenschappen beschermenswaardig acht (zie bijlage III).

- *Risico op incoherentie*: het is niet uitgesloten dat bijvoorbeeld de Hoge Raad een bepaald recht afleidt uit het recht op menselijke waardigheid terwijl de Raad van State daar niet aan wil; een dergelijke incoherentie zou de legitimiteit van de grondrechtencatalogus kunnen aantasten.
- *Open bron onnodig*: als men de Grondwet kan amenderen om er een recht op menselijke waardigheid in te schrijven, kan men deze net zo goed amenderen om er de specifieke rechten in te schrijven waarvan men het nu wenselijk acht dat deze uit de menselijke waardigheid worden afgeleid; indien er daar later andere bijkomen, staat niets in de weg aan een nieuwe amendering.
- *Trias*: binnen de trias politica leidt een dergelijke ruime grondrechtenbepaling, die als ‘open bron’ voor het afleiden van specifieke rechten of voor het ‘upgraden’ van belangen tot rechten kan dienen, voor een machtsverschuiving in het voordeel van de rechterlijke macht.

Aanbevelingen

- Men kan de opgelijste nadelen vermijden door de bepaling uit te zonderen van rechtstreekse werking, zodat ze enkel een opdracht aan de wetgever omvat. In dat geval verliest men echter ook de hier opgelijste voordelen en komt men eerder terecht in een grondslagfunctie.
- Men kan trachten de opgelijste nadelen te beperken door een beperkende interpretatieve context te creëren (bijv. door nadere omschrijving van menselijke waardigheid), maar daardoor zullen ook de opgelijste voordelen in dezelfde mate beperkt worden.
- Indien men een recht op bescherming van de menselijke waardigheid invoert, doet men dit best in een aparte bepaling. Zoals het Hongaarse voorbeeld aantoont, staat invoeging in een clause die ook een ander recht afkondigt er namelijk niet noodzakelijk aan in de weg dat het recht op bescherming van de menselijke waardigheid geïnterpreteerd wordt op wijzen die niets met dat andere recht te maken hebben; dat is niet bevorderlijk voor de transparantie van de grondrechtencatalogus.

3.4. Menselijke waardigheid als beperkingsbeperker

Bijvoorbeeld: “De beperking van een grondrecht dat in dit hoofdstuk is opgenomen mag er nooit toe leiden dat de menselijke waardigheid in het gedrang komt.”

Pro

- *Meerwaarde t.a.v. internationaal recht*: het verstrengen van de beperkingsmogelijkheden van grondrechten is een manier om door middel van de Nederlandse grondrechtencatalogus een meerwaarde te bieden ten aanzien van de internationaalrechtelijke catalogi, en dit door het bieden van een grotere bescherming.

- *Beslechten van conflicten tussen grondrechten*: wanneer deze bepaling samen gaat met de afkondiging van een recht op bescherming van de menselijke waardigheid, houdt ze een *a priori* beslechting in van voorkomende conflicten tussen dit recht en andere grondrechten.

Contra

- *Onwenselijke beslechting conflicten*: een *a priori* beslechting van conflicten tussen grondrechten kan echter ook onwenselijk zijn, met name in het licht van de onvoorspelbare inhoudelijke invulling van het recht op menselijke waardigheid. Bovendien wordt dan een hiërarchie tussen grondrechten gecreëerd, wat men – gezien het principe van de ondeelbaarheid van mensenrechten – als onwenselijk zou kunnen beschouwen.
- *Vaagheid en onvoorspelbaarheid*: de internationaalrechtelijke criteria voor een legitieme beperking van grondrechten zijn sowieso al erg vaag en laten veel ruimte voor rechterlijke interpretatie – met name dan de centrale rol van de evenredigheidstoetsing; er is wel wat voor te zeggen om op nationaal vlak concretere criteria te formuleren voor de beperking van grondrechten. De toevoeging van een criterium van menselijke waardigheid helpt in dat opzicht echter niet, omdat het voor zijn invulling een vrijwel onbeperkte interpretatievrijheid aan de rechter laat.
- *Contradictie met grondslag*: indien menselijke waardigheid fungeert als een grens op beperkingsmogelijkheden van grondrechten, bakent het per definitie iets af dat enger is dan de grondrechtencatalogus (want het is niet mogelijk om te vermijden dat grondrechten beperkt worden teneinde andere grondrechten te beschermen); het gaat dan bijvoorbeeld om een beperktere lijst van grondrechten of om de kernen van grondrechten; men kan zich de vraag stellen of dit verenigbaar is met een visie die menselijke waardigheid poneert als grondslag van alle grondrechten.

Aanbevelingen

- Het vraagstuk van de criteria voor de beperking van grondrechten verdient op zichzelf een grondige bestudering. Een mogelijke rol van het concept ‘menselijke waardigheid’ is daarin slechts van ondergeschikte orde.
- Indien men de menselijke waardigheid een plaats wil geven in de Grondwet, maar de andere opgelijste mogelijkheden afwijst omwille van de eraan verbonden nadelen, kan worden overwogen om dit aan de beperkingsmodaliteiten te koppelen.
- Indien men zou overwegen om de kern van grondrechten te beschermen tegen beperking, kan het concept menselijke waardigheid mogelijk gehanteerd worden om het concept ‘kern van een recht’ te omschrijven.

3.5. Jurisprudentieel gebruik zonder tekstuele basis

Pro

- Grote flexibiliteit.
- Afhankelijk van de specifieke aanwending, gelden de voordelen die in het voorgaande aan bod kwamen.

Contra

- Het onduidelijkheidsargument geldt *a fortiori*, gezien er zelfs geen richtinggevend parlementair en grondwetgevend debat over de interpretatie van het beginsel heeft plaatsgevonden.
- Het is een vorm van verregaand rechterlijk activisme.
- Afhankelijk van de specifieke aanwending, gelden de nadelen die in het voorgaande aan bod kwamen.

Aanbevelingen

- Het jurisprudentiële gebruik van menselijke waardigheid zonder dat daartoe een grondwettelijke grondslag bestaat, is moeilijk volledig uit te sluiten, maar indien de grondwetgever een dergelijk gebruik wil aanmoedigen of juist wil ontmoedigen, dan kan worden overwogen om aan die kwestie aandacht te besteden tijdens de parlementaire debatten rond de grondwetswijziging.

Bijlage I.

Menselijke waardigheid in internationale teksten

IAO Verklaring van Philadelphia

- II (a-c): Believing that experience has fully demonstrated the truth of the statement in the Constitution of the International Labour Organisation that lasting peace can be established only if it is based on social justice, the Conference affirms that: (a) all human beings, irrespective of race, creed or sex, have the right to pursue both their material well-being and their spiritual development in conditions of freedom and dignity, of economic security and equal opportunity; (b) the attainment of the conditions in which this shall be possible must constitute the central aim of national and international policy; (c) all national and international policies and measures, in particular those of an economic and financial character, should be judged in this light and accepted only in so far as they may be held to promote and not to hinder the achievement of this fundamental objective.

Handvest van de Verenigde Naties

- Preamble: We the peoples of the United Nations determined -to save succeeding generations from the scourge of war, which twice in our lifetime has brought untold sorrow to mankind, and -to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women and of nations large and small (...).

Universele verklaring van de rechten van de mens

- Preamble: Whereas recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world (...) Whereas the peoples of the United Nations have in the Charter reaffirmed their faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person and in the equal rights of men and women and have determined to promote social progress and better standards of life in larger freedom (...).
- Artikel 1: All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.

- Artikel 22: Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation and in accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality.
- Artikel 23 (3): Everyone who works has the right to just and favorable remuneration ensuring for himself and his family an existence worthy of human dignity, and supplemented, if necessary, by other means of social protection.

Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten

- Preamble: The States Parties to the present Covenant, Considering that, in accordance with the principles proclaimed in the Charter of the United Nations, recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world, Recognizing that these rights derive from the inherent dignity of the human person (...).
- Artikel 10(1): All persons deprived of their liberty shall be treated with humanity and with respect for the inherent dignity of the human person.

Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Politieke Rechten

- Preamble: The States Parties to the present Covenant, Considering that, in accordance with the principles proclaimed in the Charter of the United Nations, recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world, Recognizing that these rights derive from the inherent dignity of the human person (...).
- Artikel 13 (1): The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to education. They agree that education shall be directed to the full development of the human personality and the sense of its dignity, and shall strengthen the respect for human rights and fundamental freedoms. They further agree that education shall enable all persons to participate effectively in a free society, promote understanding, tolerance and friendship among all nations and all racial, ethnic or religious groups, and further the activities of the United Nations for the maintenance of peace.

Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie

- Preambule (§ 1.): the Charter of the United Nations is based on the principles of the dignity and equality inherent in all human beings.
- Preambule (§ 2.): the Universal Declaration of Human Rights proclaims that all human beings are born free and equal in dignity and rights.
- Preambule (§ 5.): stating the aim of “securing understanding of and respect for the dignity of the human person”.

Verdrag inzake eliminatie van alle vormen van discriminatie van vrouwen

- Preambule (§ 1.): the Charter of the United Nations reaffirms faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person.
- Preambule (§ 2.): all human beings are born free and equal in dignity and rights).
- Preambule (§ 7.): discrimination against women violates the principles of equality of rights and respect for human dignity.

Verdrag tegen Foltering en Andere Wrede, Onmenselijke of Onterende Behandeling of Bestrafing

- Preambule (§ 2.): (...) those rights derive from the inherent dignity of the human person.

Verdrag inzake de Rechten van het Kind

- Preambule (§ 1.): dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world.
- Preambulatory (§ 2.): (...) faith in fundamental human rights and in the dignity and worth of the human person.
- Preambule (§ 8.): the child should be fully prepared to live an individual life in society, and brought up in the spirit of the ideals proclaimed in the Charter of the United Nations, and in particular in the spirit of peace, dignity, tolerance, freedom, equality and solidarity.
- Artikel 23 (1): a mentally or physically disabled child should enjoy a full and decent life, in conditions which ensure dignity.
- Artikel 28 (2): States Parties shall take all appropriate measures to ensure that school discipline is administered in a manner consistent with the child's human dignity.

- Artikel 27 (c): Every child deprived of liberty shall be treated with humanity and respect for the inherent dignity of the human person.
- Artikel 29: (...) an environment which fosters the health, self-respect and dignity of the child.
- Artikel 40 (1): promotion of the child's sense of dignity and worth.

Helsinki Akkoorden

- Hoofstuk VII: The participating States will respect human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion or belief, for all without distinction as to race, sex, language or religion.
They will promote and encourage the effective exercise of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms all of which derive from the inherent dignity of the human person and are essential for his free and full development.

Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap

- Preambule (a): Recalling the principles proclaimed in the Charter of the United Nations which recognize the inherent dignity and worth and the equal and inalienable rights of all members of the human family as the foundation of freedom, justice and peace in the world.
- Preambule (h) Recognizing also that discrimination against any person on the basis of disability is a violation of the inherent dignity and worth of the human person.
- Preambule (y) Convinced that a comprehensive and integral international convention to promote and protect the rights and dignity of persons with disabilities will make a significant contribution to redressing the profound social disadvantage of persons with disabilities and promote their participation in the civil, political, economic, social and cultural spheres with equal opportunities, in both developing and developed countries.
- Artikel 1: The purpose of the present Convention is to promote, protect and ensure the full and equal enjoyment of all human rights and fundamental freedoms by all persons with disabilities, and to promote respect for their inherent dignity. (...)
- Artikel 3: The principles of the present Convention shall be: (a) Respect for inherent dignity, individual autonomy including the freedom to make one's own choices, and independence of persons.
- Artikel 8: 1. States Parties undertake to adopt immediate, effective and appropriate measures: (a) To raise awareness throughout society,

including at the family level, regarding persons with disabilities, and to foster respect for the rights and dignity of persons with disabilities.

- Artikel 16 (4): States Parties shall take all appropriate measures to promote the physical, cognitive and psychological recovery, rehabilitation and social reintegration of persons with disabilities who become victims of any form of exploitation, violence or abuse, including through the provision of protection services. Such recovery and reintegration shall take place in an environment that fosters the health, welfare, self-respect, dignity and autonomy of the person and takes into account gender- and age-specific needs.
- Artikel 24: 1. States Parties recognize the right of persons with disabilities to education. With a view to realizing this right without discrimination and on the basis of equal opportunity, States Parties shall ensure an inclusive education system at all levels and life long learning directed to:
(a) The full development of human potential and sense of dignity and self-worth, and the strengthening of respect for human rights, fundamental freedoms and human diversity.
- Artikel 25: States Parties recognize that persons with disabilities have the right to the enjoyment of the highest attainable standard of health without discrimination on the basis of disability. States Parties shall take all appropriate measures to ensure access for persons with disabilities to health services that are gender-sensitive, including health-related rehabilitation. In particular, States Parties shall: (d) Require health professionals to provide care of the same quality to persons with disabilities as to others, including on the basis of free and informed consent by, inter alia, raising awareness of the human rights, dignity, autonomy and needs of persons with disabilities through training and the promulgation of ethical standards for public and private health care.

Internationaal Verdrag inzake de bescherming van de rechten van alle migrerende werknemers en hun gezinsleden

- Artikel 17: 1. Migrant workers and members of their families who are deprived of their liberty shall be treated with humanity and with respect for the inherent dignity of the human person and for their cultural identity.
- Artikel 70: States Parties shall take measures not less favourable than those applied to nationals to ensure that working and living conditions of migrant workers and members of their families in a regular situation are in keeping with the standards of fitness, safety, health and principles of human dignity.

Internationaal Verdrag inzake de bescherming van alle personen tegen gedwongen verdwijning

- Artikel 19 (2): The collection, processing, use and storage of personal information, including medical and genetic data, shall not infringe or have the effect of infringing the human rights, fundamental freedoms or human dignity of an individual.
- Artikel 24 (5): The right to obtain reparation referred to in paragraph 4 of this article covers material and moral damages and, where appropriate, other forms of reparation such as: (c) Satisfaction, including restoration of dignity and reputation.

Europees Sociaal Handvest

- Part I, § 26.: All workers have the right to dignity at work.
- Artikel 26 (The right to dignity at work): With a view to ensuring the effective exercise of the right of all workers to protection of their dignity at work, the Parties undertake, in consultation with employers' and workers' organisations: 1. to promote awareness, information and prevention of sexual harassment in the workplace or in relation to work and to take all appropriate measures to protect workers from such conduct; 2. to promote awareness, information and prevention of recurrent reprehensible or distinctly negative and offensive actions directed against individual workers in the workplace or in relation to work and to take all appropriate measures to protect workers from such conduct.

Verdrag van de Raad van Europa inzake bestrijding van mensenhandel

- Preamble: Considering that trafficking in human beings constitutes a violation of human rights and an offence to the dignity and the integrity of the human being;
- Artikel 6: To discourage the demand that fosters all forms of exploitation of persons, especially women and children, that leads to trafficking, each Party shall adopt or strengthen legislative, administrative, educational, social, cultural or other measures including: (...) d. preventive measures, including educational programmes for boys and girls during their schooling, which stress the unacceptable nature of discrimination based on sex, and its disastrous consequences, the importance of gender equality and the dignity and integrity of every human being.
- Artikel 16:
 1. The Party of which a victim is a national or in which that person had the right of permanent residence at the time of entry into the territory

of the receiving Party shall, with due regard for his or her rights, safety and dignity, facilitate and accept, his or her return without undue or unreasonable delay.

2. When a Party returns a victim to another State, such return shall be with due regard for the rights, safety and dignity of that person and for the status of any legal proceedings related to the fact that the person is a victim, and shall preferably be voluntary.

Handvest van de grondrechten van de Europese Unie

- Preamble: The peoples of Europe, in creating an ever closer union among them, are resolved to share a peaceful future based on common values. Conscious of its spiritual and moral heritage, the Union is founded on the indivisible, universal values of human dignity, freedom, equality and solidarity; it is based on the principles of democracy and the rule of law. It places the individual at the heart of its activities, by establishing the citizenship of the Union and by creating an area of freedom, security and justice. (...)
- Artikel 1: Human dignity is inviolable. It must be respected and protected.
- Artikel 25: The Union recognises and respects the rights of the elderly to lead a life of dignity and independence and to participate in social and cultural life.
- Artikel 31(1): Every worker has the right to working conditions which respect his or her health, safety and dignity.

EU non-discriminatie richtlijnen

- Richtlijn 76/207 (zoals gewijzigd door richtlijn 2002/73)
 - o Artikel 2 lid 3 (intimidatie): (...) wanneer er sprake is van ongewenst gedrag dat verband houdt met het geslacht van een persoon, en tot doel of gevolg heeft dat de waardigheid van een persoon wordt aangetast en een bedreigende, vijandige, beledigende, vernederende, of kwetsende omgeving wordt gecreëerd.
 - o Artikel 2 lid 2 vierde streepje (seksuele intimidatie): (...) wanneer zich enige vorm van ongewenst verbaal, non-verbaal of fysiek gedrag met een seksuele connotatie voordoet met als doel of gevolg dat de waardigheid van een persoon wordt aangetast, in het bijzonder wanneer een bedreigende, vijandige, beledigende, vernederende of kwetsende situatie wordt gecreëerd'.
- Richtlijn 2000/43
 - o Artikel 2 lid 3 (intimidatie): Intimidatie wordt als discriminatie (...) beschouwd als er sprake is van ongewenst gedrag dat met ras of etnische afstamming verband houdt, en tot doel of gevolg heeft dat

de waardigheid van een persoon wordt aangetast en een bedreigende, vijandige, beledigende, vernederende of kwetsende omgeving wordt gecreëerd. Het begrip intimidatie kan in dit verband worden gedefinieerd in overeenstemming met de nationale wetgeving en praktijken van de lidstaten.

- Richtlijn 2000/78
 - o Artikel 2 lid 3 (intimidatie): Intimidatie wordt als een vorm van discriminatie in de zin van lid 1 beschouwd als er sprake is van ongewenst gedrag dat met [godsdienst of overtuiging, handicap, leeftijd of seksuele geaardheid] (...) verband houdt, en tot doel of gevolg heeft dat de waardigheid van de persoon wordt aangetast en een bedreigende, vijandige, beledigende, vernederende of kwetsende omgeving wordt gecreëerd. Het begrip intimidatie kan in dit verband worden gedefinieerd in overeenstemming met de nationale wetgeving en praktijken van de lidstaten.

Bijlage II.

Menselijke waardigheid in grondwetten

Azerbeidzjan

- Artikel 46 (2): Human Dignity of a person is protected by state. Nothing must lead to humiliation of dignity of human being.

België

- Artikel 23: Ieder heeft het recht een menswaardig leven te leiden. Daartoe waarborgen de wet, het decreet of de in artikel 134 bedoelde regel, rekening houdend met de overeenkomstige plichten, de economische, sociale en culturele rechten, waarvan ze de voorwaarden voor de uitoefening bepalen.
Die rechten omvatten inzonderheid:
 - 1° het recht op arbeid en op de vrije keuze van beroepsarbeid in het raam van een algemeen werkgelegenheidsbeleid dat onder meer gericht is op het waarborgen van een zo hoog en stabiel mogelijk werkgelegenheidspeil, het recht op billijke arbeidsvoorwaarden en een billijke beloning, alsmede het recht op informatie, overleg en collectief onderhandelen;
 - 2° het recht op sociale zekerheid, bescherming van de gezondheid en sociale, geneeskundige en juridische bijstand;
 - 3° het recht op een behoorlijke huisvesting;
 - 4° het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu;
 - 5° het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing.

Bhutan

- Artikel 9 (3): The State shall endeavour to create a civil society free of oppression, discrimination and violence, based on the rule of law, protection of human rights and dignity, and to ensure the fundamental rights and freedoms of the people.

Bolivia

- Artikel 22: The dignity and liberty of the person are inviolable. To respect and protect them is the primary duty of the state.

Bulgarije

- Preamble: We, the Members of the Seventh Grand National Assembly, guided by our desire to express the will of the people of Bulgaria, by pledging our loyalty to the universal human values of liberty, peace, humanism, equality, justice and tolerance; by holding as the highest principle the rights, dignity and security of the individual; in awareness of our irrevocable duty to guard the national and state integrity of Bulgaria, hereby proclaim our resolve to create a democratic and social state, governed by the rule of law, by establishing this.

Duitsland

- Artikel 1
 - (1) Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.
 - (2) Das Deutsche Volk bekennt sich darum zu unverletzlichen und unveräußerlichen Menschenrechten als Grundlage jeder menschlichen Gemeinschaft, des Friedens und der Gerechtigkeit in der Welt. (...)

Ecuador

- Artikel 84: The National Assembly and all organs with normative power will have the obligation to conform, formally and materially, laws and other juridical norms to the foregoing rights in the Constitution and international treaties, and those that are necessary to guarantee the dignity of the human being or of communities, peoples, and nationalities.

Hongarije

- Artikel 54
 - (1) In the Republic of Hungary everyone has the inherent right to life and to human dignity. No one shall be arbitrarily denied these rights.
 - (2) No one shall be subject to torture or to cruel, inhuman or humiliating treatment or punishment. Under no circumstances shall anyone be subjected to medical or scientific experiments without his prior consent.

Ierland

- Preamble: In the Name of the Most Holy Trinity, from Whom is all authority and to Whom, as our final end, all actions both of men and States must be referred, We, the people of Éire, Humbly acknowledging

all our obligations to our Divine Lord, Jesus Christ, Who sustained our fathers through centuries of trial, Gratefully remembering their heroic and unremitting struggle to regain the rightful independence of our Nation, And seeking to promote the common good, with due observance of Prudence, Justice and Charity, so that the dignity and freedom of the individual may be assured, true social order attained, the unity of our country restored, and concord established with other nations, Do hereby adopt, enact, and give to ourselves this Constitution.

Israël (basic law: Human Dignity and Liberty)

- Onderdeel 1a (Purpose): The purpose of this Basic Law is to protect human dignity and liberty, in order to establish in a Basic Law the values of the State of Israel as a Jewish and democratic state.
- Onderdeel 2 (Preservation of life, body and dignity): There shall be no violation of the life, body or dignity of any person as such.
- Onderdeel 4 (Protection of life, body, and dignity): All persons are entitled to protection of their life, body, and dignity.

Macedonië (voormalige Joegoslavische Republiek)

Artikel 11: The human right to physical and moral dignity is irrevocable. Any form of torture, or inhuman or humiliating conduct or punishment, is prohibited. Forced labour is prohibited.

Italië

- Artikel 3: All citizens have equal social dignity and are equal before the law, without distinction of sex, race, language, religion, political opinion, personal and social conditions. (...)
- Artikel 41: Private economic enterprise is free. It may not be carried out against the common good or in a way that may harm public security, liberty, or human dignity. (...)

Polen

- Preamble: (...) We call upon all those who will apply this Constitution for the good of the Third Republic to do so paying respect to the inherent dignity of the person, his or her right to freedom, the obligation of solidarity with others, and respect for these principles as the unshakeable foundation of the Republic of Poland.
- Artikel 30: The inherent and inalienable dignity of the person shall constitute a source of freedoms and rights of persons and citizens. It shall

be inviolable. The respect and protection thereof shall be the obligation of public authorities.

- Artikel 233 (1): The statute specifying the scope of limitation of the freedoms and rights of persons and citizens in times of martial law and states of emergency shall not limit the freedoms and rights specified in Article 30 (the dignity of the person), Article 34 and Article 36 (citizenship), Article 38 (protection of life), Article 39, Article 40 and Article 41, para.4 (humane treatment), Article 42 (ascription of criminal responsibility), Article 45 (access to a court), Article 47 (personal rights), Article 53 (conscience and religion), Article 63 (petitions), as well as Article 48 and Article 72 (family and children).

Roemenië

- Artikel 1 (3): Romania is a democratic and social State governed by the rule of law, in which human dignity, the citizens' rights and freedoms, the free development of human personality, justice and political pluralism represent supreme values, in the spirit of the democratic traditions of the Romanian people and the ideals of the Revolution of December 1989, and shall be guaranteed.

Russische Federatie

- Artikel 24 (1): The dignity of the person is protected by the state. No circumstance may be used as a pretext for belittling it.

Spanje

- Onderdeel 10 (1): The dignity of the person, the inviolable rights which are inherent, the free development of the personality, the respect for the law and for the rights of others are the foundation of political order and social peace.

Tsjechische Republiek

- Preambule: We, the citizens of the Czech Republic in Bohemia, Moravia and Silesia, at this time of the reconstitution of an independent Czech State, true to all the sound traditions of the ancient statehood of the Lands of the Crown of Bohemia as well as of Czechoslovak statehood, resolved to build, protect and advance the Czech Republic in the spirit of the inalienable values of human dignity and freedom as the home of equal and free citizens who are aware of their obligations towards others and of their responsibility to the community, as a free and democratic State

founded on respect for human rights and on the precept of a community of citizens, as a member of the family of democratic nations of Europe and the world, resolved to protect and develop their natural, cultural, material and spiritual heritage, resolved to heed all the well-proven tenets of law-abiding state, have adopted through our freely elected representatives this Constitution of the Czech Republic.

Zuid-Afrika

- Onderdeel 1: The Republic of South Africa is one, sovereign, democratic state founded on the following values: a) Human dignity, the achievement of equality and the advancement of human rights and freedoms (...).
- Onderdeel 7 (1): This Bill of Rights is a cornerstone of democracy in South Africa. It enshrines the rights of all people in our country and affirms the democratic values of human dignity, equality and freedom.
- Onderdeel 10: Everyone has inherent dignity and the right to have their dignity respected and protected.
- Onderdeel 35 (2): Everyone who is detained, including every sentenced prisoner, has the right (...) (e) to conditions of detention that are consistent with human dignity, including at least exercise and the provision, at state expense, of adequate accommodation, nutrition, reading material and medical treatment.
- Onderdeel 36 (1): The rights in the Bill of Rights may be limited only in terms of law of general application to the extent that the limitation is reasonable and justifiable in an open and democratic society based on human dignity, equality and freedom, taking into account all relevant factors (...).
- Onderdeel 37 (5): No Act of Parliament that authorises a declaration of a state of emergency, and no legislation enacted or other action taken in consequence of a declaration, may permit or authorize (...) c. any derogation from a section mentioned in column 1 of the Table of Non-Derogable Rights, to the extent indicated opposite that section in column 3 of the Table.
- Onderdeel 39 (1): When interpreting the Bill of Rights, a court, tribunal or forum (a) must promote the values that underlie an open and democratic society based on human dignity, equality and freedom; (...).

Zweden (Basic law on the instrument of government)

- Artikel 2: Public power shall be exercised with respect for the equal worth of all and the liberty and dignity of the private person.

Zwitzerland

- Artikel 7 (Human Dignity): Human dignity is to be respected and protected.
- Artikel 12 (Right to Aid in Distress): Whoever is in distress without the ability to take care of him- or herself has the right to help and assistance and to the means indispensable for a life led in human dignity.
- Artikel 119a (Transplantation Medicine): (1) The Federation adopts rules in the field of transplantation of organs, tissue, and cells. It provides thereby for the protection of human dignity, personality, and health. (2) The Federation establishes particularly criteria for the just assignment of organs. (3) Donations of human organs, tissue, and cells are free of charge. The trade with human organs is prohibited.
- Artikel 120 (Gene Technology in the Non-Human Field): (1) Humans and their environment are protected against abuse of gene technology. (2) The Federation adopts rules on the use of reproductive and genetic material of animals, plants, and other organisms. It takes thereby into account the dignity of the creature and the security of man, animal and environment, and protects the genetic multiplicity of animal and plant.

Bijlage III.

Uitgewerkte voorbeelden

In deze bijlage worden drie uitgewerkte voorbeelden geboden van landen die in hun grondwetten (op een of meerdere plaatsen) het begrip menselijke waardigheid hebben opgenomen. Achtereenvolgens komen Duitsland (§ 1.), Zuid-Afrika (§ 2.) en Hongarije (§ 3.) aan bod.

1. (West- en Verenigd) Duitsland

Artikel 1 van de naoorlogse Duitse Grondwet (23 mei 1949) luidt:

*Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.*⁶⁵

1.1. Achtergrond

Opname van het begrip ‘menselijke waardigheid’ in de naoorlogse Duitse Grondwet hield, zoals al werd aangestipt in het voorgaande, verband met de geschiedenis van de massale rechtenschendingen door de nationaal-socialistische staat. In reactie hierop werd de ‘*Menschenwürde*’ ingeschreven als hoogste en bovendien als onveranderlijk principe van de Grondwet (art. 1), tezamen met het uitgangspunt van de strijdbare democratie.

Om de onwrikbaarheid van het beginsel van menselijke waardigheid te benadrukken werd artikel 1 tot onderdeel gemaakt van de zogenaamde *Ewigheidsklausel* of *-garantie* (art. 79, derde lid Grondwet), die sommige artikelen van de Grondwet uitsluit van de mogelijkheid om te worden herzien.⁶⁶

1.2. Toepassing

Menselijke waardigheid neemt niet alleen formeel een centrale plaats in, in de Duitse Grondwet, maar ook in de wetgevende en rechtsprekende praktijk speelt het een belangrijke rol in relatie tot een breed scala aan onderwerpen en rechten. Menselijke waardigheid is naar vaste rechtspraak van het *Bundesverfassungsgericht* de “wichtigste Wertentscheidung des Grundgesetzes”

⁶⁵ Interessant is overigens dat de Grondwet van (het voormalige) Oost-Duitsland ‘*menschenwürde*’ weer werd opgenomen in de uitsluitend sociaal-economische betekenis die het ook al had in de Grondwet van de Weimarrepubliek. In de Grondwet van de DDR van 7 oktober 1949 luidde artikel 19 (*Wirtschaftsordnung*) als volgt: “Die Ordnung des Wirtschaftslebens muss den Grundsätzen sozialer Gerechtigkeit entsprechen; sie muss allen ein menschenwürdiges Dasein sichern”.

⁶⁶ De bepaling luidt: “Eine Änderung dieses Grundgesetzes, durch welche die Gliederung des Bundes in Länder, die grundsätzliche Mitwirkung der Länder bei der Gesetzgebung oder die in den Artikeln 1 und 20 niedergelegten Grundsätze berührt werden, ist unzulässig”.

die niemand ontnomen kan worden, omdat zij – naar de grondslag van de Grondwet – eigen is aan het loutere bestaan van de mens.⁶⁷ Menselijke waardigheid kan geschaad worden door zowel de overheid als door medeburgers. De staat moet zelf alles nalaten wat een schending van de menselijke waardigheid kan opleveren en het is bovendien zijn taak om schendingen door derden tegen te gaan, onder meer door middel van wetgeving. Een eenduidige positieve invulling van de norm ontbreekt feitelijk (Stern 1988, 21).⁶⁸ Negatief beschouwd impliceert het beginsel een veelheid van zaken, waaronder een verbod op marteling, mensonterende behandeling en slavernij, de onaanvaardbaarheid van discriminatie en het feit dat de mens er niet louter is omwille van de staat (Stern 1988, 26). Onderstaand wordt een selectie van saillante zaken geboden die illustratief is voor de diversiteit aan toepassing(sgevall)en van het beginsel.

1.2.1. Videogames en films

Menselijke waardigheid vormt de basis voor § 131. StGB (strafwetboek), dat het afbeelden van wreedheden op een wijze (of met een inhoud) die deze verheerlijkt of bagatelliseert, verbiedt. § 131. is onder meer gebruikt om sommige horrorfilms en videogames, waaronder ‘Manhunt’ en sommige spellen uit de ‘Mortal Kombat’-reeks, te verbieden. Dat het daarbij niet gaat om de aantasting van de menselijke waardigheid van een reëel persoon of reële personen doet niet ter zake: de aantasting van de waardigheid van de mens als zogenaamd ‘Gattungswesen’ (soortwezen) kan onder omstandigheden voldoende zijn.⁶⁹ Ook instemmende acteurs en/of trucege maken een veroordeling niet onmogelijk (Dreher & Tröndle 1995, 759). Daarentegen vallen volgens het *Bundesverfassungsgericht* gewelddadigheden tegen figuren die (slechts) op mensen lijken – zoals in bepaalde horror- of sciencefictiongenres – niet onder de bepaling, terwijl dat in feite wel de bedoeling was geweest van de wetgever. Aldus het Hof leent een strafrechtelijke norm – waarin *in casu* de term ‘mensen’ gehanteerd wordt – zich niet voor analoge toepassing.⁷⁰

1.2.2. Bestrafing

In een beslissing uit 1977 besloot het *Bundesverfassungsgericht* dat levenslange gevangenisstraf zonder de mogelijkheid van (vervroegde) vrijlating ongrondwettig is, omdat het de menselijke waardigheid schendt (evenals het rechtsstatelijke principe).⁷¹ Ten gevolge van dit arrest komt een gevangene die een levenslange straf uitzit al na 15 jaar in aanmerking voor vervroegde vrijlating,

67 Zie o.m.: BVerfG 23 maart 1971, E 30, 347.

68 Stern 1988, 21. In de literatuur houdt men het veelal op algemene en vrij abstracte formuleringen, zodat dat de menselijke waardigheid het recht op “grundlegende Anerkennung als Mitmensch un Träger von Menschenrechte” impliceert (Tröndle & Fischer 2006, 872).

69 BVerfG 20 oktober 1992, 87, 209.

70 *Ibid.*

71 BVerfG 45, 187.

op voorwaarde dat dit geen gevaar inhoudt voor het publiek. Personen die wel een gevaar uitmaken kunnen levenslang opgesloten blijven, op voorwaarde dat dit oordeel op regelmatige basis herzien en herbevestigd wordt. De betrokkene mag niet verworden tot een louter 'object' in de strijd van de staat tegen criminaliteit.

Ook het *nulla poena*-beginsel wordt (mede) gezien als een voortvloeiende uit artikel 1 van de Grondwet, evenals uit het rechtsstaatsprincipe neergelegd in artikel 20.

1.2.3. Proportionaliteit en recht op leven

§ 14 (3) van de *Luftverkehrsicherheitsgesetz*, hetgeen toeliet dat de *Bundeswehr* vliegtuigen kon neerhalen als die gebruikt werden bij wijze van wapen door terroristen, werd ongrondwettig verklaard, in belangrijke mate op basis van de menselijke waardigheid: het doden van een klein aantal onschuldige mensen om een gro(o)t(er) aantal te redden, kon aldus het *Bundesverfassungsgericht* niet gerechtvaardigd worden, omdat het waardigheid behandelt als een tel- of meetbare grootte en mensen tot voorwerp maakt van een kosten-batenafweging.⁷²

1.2.4. Reclame

Een reclame van Benetton die een bloot achterwerk toonde met daarop een stempel met de woorden 'H.I.V.-Positive' werd door sommige hoven beschouwd als een schending van de menselijke waardigheid. Uiteindelijk beslechte het *Bundesverfassungsgericht* de zaak en besloot dat de staat weliswaar kon optreden om te beschermen tegen aantastingen van de menselijke waardigheid in commerciële reclames, maar dat de Benettonreclame *in casu* niettemin grondwettelijk toelaatbaar was, omdat die open stond voor verschillende interpretaties en niet noodzakelijk een schending van de menselijke waardigheid inhield.⁷³

1.2.5. Abortus

De eerste Duitse wet die abortus legaliseerde in 1975 werd ongrondwettig verklaard, omdat het *Bundesverfassungsgericht* oordeelde dat embryo's de dragers waren van menselijke waardigheid. In de jaren 90 werd nieuwe abortuswetgeving ontwikkeld, die weliswaar formeel abortus illegaal maakte, maar de staat vervolgt vroege abortussen (in de eerste 3 maanden) niet, mits zij voorafgegaan worden door counseling.

72 BVerfG 15 februari 2006, 1 BvR 357/05.

73 BVerfG, 11 maart 2003, 1 BvR 426/02. Vgl. ook: BVerfG, 12 december 2000, 1 BvR 1762/95.

1.2.6. Zedelijkheid

In een beslissing uit 1981 besloot het *Bundesverwaltungsgericht* dat *peepshows* de menselijke waardigheid aantastten van degene die de show opvoerde, ongeacht hoe zij (of hij) daar zelf over dacht. Deze beslissing werd later herzien: het *Bundesverfassungsgericht* oordeelde dat enkel *peep shows* waar de uitvoerende persoon niet in staat is om degenen te zien die haar (of hem) bekijken, verboden bleven op basis van overwegingen in verband met de menselijke waardigheid.

1.2.7. Non-discriminatie en autonomie

Een hoofddoekenverbod werd tot slot mede op basis van overwegingen in verband met de menselijke waardigheid ongrondwettig bevonden door het *Bundesverfassungsgericht*. Het Hof oordeelde dat de Grondwet gekarakteriseerd werd door een openheid ten aanzien van een diversiteit aan ideologische en religieuze overtuigingen en dat dit gebaseerd is op een visie van de mens(heid) die gekenmerkt wordt door de menselijke waardigheid en de vrije ontwikkeling van persoonlijkheid door zelfbeschikking en eigen verantwoordelijkheid.⁷⁴

2. Zuid-Afrika

In de Grondwet van 1996 is het begrip menselijke waardigheid terug te vinden in de volgende onderdelen:

*Onderdeel 1(a): The Republic of South Africa is (...) founded on the following values:
a) Human dignity, the achievement of equality and the advancement of human rights and freedoms.*

Onderdeel 7(1): This Bill of Rights is a cornerstone of democracy in South Africa. It enshrines the rights of all people in our country and affirms the democratic values of human dignity, equality and freedom.

Onderdeel 10: Everyone has inherent dignity and the right to have their dignity respected and protected.

Onderdeel 35(2)(e): Everyone who is detained, including every sentenced prisoner, has the right to (...) (e) conditions of detention that are consistent with human dignity, including at least exercise and the provision, at state expense, of adequate accommodation, nutrition, reading material and medical treatment.

Onderdeel 36(1): The rights in the Bill of Rights may be limited only in terms of law of general application to the extent that the limitation is reasonable and justifiable in an

open and democratic society based on human dignity, equality and freedom, taking into account all relevant factors.

Onderdeel 37(5)(c): No Act of Parliament that authorizes a declaration of a state of emergency, and no legislation enacted or other action taken in consequence of a declaration, may permit or authorize (...) any derogation from a section mentioned in column 1 of the Table of Non-Derogable Rights, to the extent indicated opposite that section in column 3 of the Table.

Onderdeel 39(1)(a): When interpreting the Bill of Rights, a court, tribunal or forum must promote the values that underlie an open and democratic society based on human dignity, equality and freedom.

2.1. Achtergrond

Het beginsel van menselijke waardigheid werd geïntroduceerd in de interim-Grondwet van 1993. In de uiteindelijke Grondwet van 1996 bleef het behouden op een aantal verschillende manieren, te weten:

- Als grondslag: onderdeel 1(a) en onderdeel 7 (1);
- Als onaantastbaar recht: onderdeel 10 en onderdeel 37 (5)(c);
- Als algemene beperkingsclausule: onderdeel 36 (1);
- Als interpretatief/normatief beginsel: onderdeel 39 (1)(a);
- Als onderdeel van criteria waaraan gevangenisstraf moet voldoen: onderdeel 35(2)(e).

De Zuid-Afrikaanse Grondwet van 1996 wordt veelal gezien als een ‘*reactive constitution*’, die een breuk inhield met het racistische en ondemocratische verleden van het land. De centraliteit van het begrip menselijke waardigheid in de tekst ervan moet worden gezien tegen die achtergrond en als een uitdrukkelijk engagement om apartheidsgeschiedenis – ten tijde waarvan het beginsel inherent geschonden werd – achter zich te laten:

The Constitution asserts dignity to contradict our past in which human dignity for black South Africans was routinely and cruelly denied. It asserts it too to inform the future, to invest in our democracy respect for the intrinsic worth of all human beings.⁷⁵

In some countries, the Constitution only formalizes, in a legal instrument, a historical consensus of values and aspirations evolved incrementally from a stable and unbroken past to accommodate the needs of the future. The South African Constitution is different: it retains from the past only what is defensible and represents a decisive break from, and a ringing rejection of, that part of the past which is disgracefully racist, authoritarian, insular, and repressive, and a vigorous identification of and commitment to a democratic, universalistic, caring and aspirationally egalitarian ethos expressly articulated in the

75 Dawood and Another v Minister of Home Affairs and Others ; Shalabi and Another v Minister of Home Affairs and Others ; Thomas and Another v Minister of Home Affairs and Others (CCT35/99) [2000] ZACC 8; 2000 (3) SA 936; 2000 (8) BCLR 837 (7 June 2000) at para 35.

*Constitution. The contrast between the past which it repudiates and the future to which it seeks to commit the nation is stark and dramatic.*⁷⁶

2.2. Toepassing

In de rechtspraak vindt in Zuid-Afrika het beginsel van menselijke waardigheid, net als in Duitsland, toepassing in diverse contexten, waarvan in het volgende enkele voorbeelden worden gegeven.

2.2.1. Recht op leven

Een eerste toepassingscontext is die van het recht op leven, in het bijzonder in zaken rond de doodstraf. In *S v Makwanyane and Another*, een zaak uit 1995, werd de doodstraf ongrondwettig bevonden, met inroeping van het recht op leven en dat van menselijke waardigheid:

The rights to life and dignity are the most important of all human rights, and the source of all other personal rights in Chapter Three. By committing ourselves to a society founded on the recognition of human rights we are required to value these two rights above all others.

De doodstraf werd beoordeeld als een wrede en onmenselijke straf omdat het “involves, by its very nature, a denial of the executed person’s humanity” en het zou vernederend zijn, omdat het de voordeelde zijn waardigheid ontnemt en hem/haar behandelt als slechts een object dat geëlimineerd kan worden door de staat.

Ook het uitleveren van beschuldigen aan landen die de doodstraf kunnen opleggen voor de ten laste gelegde feiten is verboden, mede op basis van het beginsel van menselijke waardigheid:

*The importance of human dignity to which great weight was given in Makwanyane is emphasised in the 1996 Constitution by including it not only as a right, but also as one of the values on which the state is founded (...) Where the removal of a person to another country is effected by the state in circumstances that threaten the life or human dignity of such person, sections 10 and 11 of the Bill of Rights are implicated.*⁷⁷

2.2.2. Bestrafing

Meer in het algemeen is het beginsel ook van belang in de ruimere sanctioneringscontext, als verbod op onmenselijke en vernederende behandeling en bestraffing. Zo werden lijfstraffen voor minderjarigen – het ging meer bepaald om zweepslagen – ongrondwettig verklaard door het Grondwettelijk Hof:

76 Justice Ismail Mahomed in *S v Makwanyane and Another* 1995 (3) SA 391 (CC); 1995 (6) BCLR 665 (CC) at para 262.

77 *Mohamed and another v President of Republic of South Africa and others* (2001).

The Constitution clearly places a very high premium on human dignity and the protection against punishments that are cruel, inhuman or degrading. Very stringent requirements would have to be met by the State before these rights can be limited. Measures that assail the dignity and self-esteem of an individual will need to be justified; there is no place for brutal and dehumanizing treatment and punishment. Deterrence is a legitimate objective which the State may pursue. What has not been shown is that such deterrent value as might exist is sufficiently significant to enable the State to override a right entrenched in the Constitution. All indications are to the contrary. The general deterrent effect of such punishment does not justify the suffering and indignity which were inflicted upon those who were so punished. Whipping is a punishment of a particularly severe kind. It is brutal in its nature and constitutes a severe assault upon not only the person of the recipient but upon his dignity as a human being. There is no dignity in the act itself; the recipient might struggle against himself to maintain a semblance of dignified suffering or even unconcern; there is no dignity even in the person delivering the punishment.⁷⁸

2.2.3. Gelijkheid en non-discriminatie

Ook in de context van gelijkheid en non-discriminatie staat het beginsel en recht van menselijke waardigheid centraal in de Zuid-Afrikaanse context. Bij het vaststellen van verboden discriminatie is een essentieel criterium of het onderscheid het vermogen heeft om de fundamentele menselijke waardigheid van personen aan te tasten. Het Grondwettelijk Hof omschrijft in de context van gelijkheid en non-discriminatie het belang van waardigheid als volgt:

[T]he equality principle and the dignity principle should not be seen as competitive but rather as complementary. Inequality is established not simply through group-based differential treatment, but through differentiation which perpetuates disadvantage and leads to the scarring of the sense of dignity and self-worth associated with membership of the group.⁷⁹

Ingevolge dit uitgangspunt werd bijvoorbeeld een bepaling uit de *Aliens Control Act* van 1991 vernietigd, die personen die partners waren in een vaste relatie met iemand van hetzelfde geslacht niet dezelfde rechten verleende als getrouwde koppels.⁸⁰ Deze regeling versterkte, aldus het Hof, schadelijke stereotypes ten aanzien van homoseksuelen en lesbiennes: het zou meer bepaald de boodschap sturen zij de inherente menselijkheid ontbeerden om

78 S v Williams (1995).

79 In *National Coalition for Gay and Lesbian Equality and another v Minister of Justice and others* (1999). In vergelijkbare zin geeft de voormalige rechter Ackermann aan dat “[t]he Court has held that the unfairness of the discrimination is determined by focusing primarily on the experience of the “victim”, the determining factor being whether the impact of the discrimination has impaired the complainant’s human dignity (Ackermann 2000, 546-47).

80 *National Coalition for Gay and Lesbian Equality v Minister of Home Affairs and Others* (1999).

hun familie en familielevens op gelijke wijze beschermd te zien en dit deed als zodanig afbreuk aan hun menselijke waardigheid.⁸¹

Recenter, in 2005, werd de wetgever door het Grondwettelijk Hof op basis van overwegingen die mede betrekking hadden op menselijke waardigheid zelfs verplicht om (binnen een termijn van een jaar) het huwelijk open te stellen voor personen van gelijk geslacht.⁸²

Eveneens in de context van seksuele geaardheid vernietigde het Hof het strafrechtelijke verbod op sodomie tussen volwassen mannen op basis van overwegingen met betrekking tot gelijkheid, privacy en menselijke waardigheid.⁸³ Het beginsel beschermt echter ook tegen discriminatie op andere gronden en zelfs tegen discriminatie op basis van criteria die niet uitdrukkelijk genoemd

81 En dit op een wijze die niet redelijk en gerechtvaardigd was in een open en democratische samenleving gebaseerd op menselijke waardigheid, gelijkheid en vrijheid.

82 Het Hof overwoog daarbij o.m. het volgende: "The failure of the common law and the Marriage Act to provide the means whereby same-sex couples can enjoy the same status, entitlements and responsibilities accorded to heterosexual couples through marriage, constitutes an unjustifiable violation of their right to equal protection of the law under section 9(1), their right not to be discriminated against unfairly in terms of section 9(3), and their right to dignity in terms of section 10 of the Constitution. The rights of dignity and equality are closely related. The exclusion to which same-sex couples are subjected, manifestly affects their dignity as members of society. By both drawing on and reinforcing discriminatory social practices, the law has failed to secure for same-sex couples the dignity, status, benefits and responsibilities that it accords to heterosexual couples. Although considerable progress has been made in specific cases through constitutional interpretation and by means of legislative intervention, the default position of gays and lesbians is still one of exclusion and marginalization. In a context of patterns of deep past discrimination and continuing homophobia, appropriate sensitivity must be shown to providing a remedy that is truly and manifestly respectful of the dignity of same-sex couples" (Minister of Home Affairs and Another v Fourie and Another (Doctors for Life International and Others, Amicus Curiae); Lesbian and Gay Equality Project and Others v Minister of Home Affairs and Others (2005)).

83 National Coalition for Gay and Lesbian Equality v Minister of Justice and Others (1998). Het Hof overwoog o.m.: "1) Infringement of the Equality Guarantee: The criminal offence of sodomy violates the right to equality in that they unfairly discriminate against gay men on the basis of sexual orientation. Gay men are a permanent minority in society and have suffered in the past from patterns of disadvantage. The impact is severe, affecting the dignity, personhood and identity of gay men at a deep level. The discrimination has gravely affected the rights and interests of gay men and deeply impaired their fundamental dignity. The discrimination is unfair. There is nothing which can be placed in the other balance of the scale. 2) Infringement of the Rights to Dignity and Privacy: There can be no doubt that the existence of a law which punishes a form of sexual expression for gay men degrades and devalues gay men in our broader society. As such it is a palpable invasion of their dignity and a breach of section 10 (right to have dignity respected and protected) of the Constitution. The present case illustrates how, in particular circumstances, the rights of equality and dignity are closely related, as are the rights of dignity and privacy. The criminalization of sodomy in private between consenting males is a severe limitation of a gay man's right to equality, dignity, privacy and freedom. Against this, it must be considered whether the limitation has any purpose and, if so, its importance. No valid purpose has been suggested. There is accordingly nothing, in the proportionality enquiry, to weigh against the extent of the limitation and its harmful impact on gays. It would therefore seem that there is no justification for the limitation".

worden in de Grondwet, omdat discriminatie vooral betekent “treating persons differently in a way which impairs their fundamental dignity as human beings, who are inherently equal in dignity:

*We are emerging from a period of our history during which the humanity of the majority of the inhabitants of this country was denied. They were treated as not having inherent worth; as objects whose identities could be arbitrarily defined by those in power rather than as persons of infinite worth. In short, they were denied recognition of their inherent dignity.*⁸⁴

Tegelijk houdt het wel de vereiste in dat door een onderscheid de menselijke waardigheid in het gedrang komt. In het arrest waaruit het voorgaande citaat afkomstig was, was dat naar het oordeel van het Hof niet het geval. Het betrof een zaak in verband met de *Forest Act* van 1984 die gericht was op het voorkomen en bestrijden van bosbranden. De wet maakte een onderscheid tussen bewoners en eigenaars van land dat in ‘*fire control areas*’ lag, en degenen voor wie dat niet het geval was. Deze differentiatie, zo oordeelde het Hof, kan niet gezien worden als “impairing the dignity of the owner or occupier of land outside the fire control area”.

2.2.4. Privacy

Menselijke waardigheid speelt in de Zuid-Afrikaanse rechtspraak ook een rol in verband met privacy. Zo vormde het onthullen van iemands HIV-status naar het oordeel van het Grondwettelijk Hof een inbreuk op de menselijke waardigheid:

*It is an affront to the infected person’s dignity for another one to disclose details about his or her HIV status or any other private medical information without his or her consent. A constant refrain in our Constitution is that our society aims at the restoration of human dignity because of the many years of oppression and disadvantage. While it is not suggested that there is a hierarchy of rights it cannot be gainsaid that dignity occupies a central position. After all, that was the whole aim of the struggle against apartheid – the restoration of human dignity, equality and freedom. The public’s interest in authenticity does not outweigh the public’s interest in maintaining the confidentiality of private medical facts as well as the right to privacy and dignity that everybody should enjoy. There are in the case of HIV/AIDS special circumstances, which justify the protection of confidentiality bearing in mind that the disclosure of the condition has serious personal and social consequences for the sufferer.*⁸⁵

2.2.5. Familieleven

In de context van het familieleven heeft het Grondwettelijk Hof voorts geoordeeld dat een bepaling uit de *Aliens Control Act* een onrechtvaardigbare inbreuk

84 Prinsloo v Van der Linde and Another (1997).

85 NM and Others v Smith and Others (2007).

op het recht op menselijke waardigheid inhield van personen die getrouwd waren met iemand die een legale en permanente inwoner van Zuid-Afrika was:

Human dignity informs constitutional adjudication and interpretation at a range of levels. It is a value that informs the interpretation of many, possibly all, other rights. This Court has acknowledged the importance of the constitutional value of dignity in interpreting rights such as the right to equality, the right not to be punished in a cruel, inhuman or degrading way, and the right to life. Human dignity is also a constitutional value that is of central significance in the limitations analysis. Section 10, however, makes it plain that dignity is not only a value fundamental to our Constitution, it is a justiciable and enforceable right that must be respected and protected. In many cases, however, where the value of human dignity is offended, the primary constitutional breach occasioned may be of a more specific right such as the right to bodily integrity, the right to equality or the right not to be subjected to slavery, servitude or forced labor. In this case, however, it cannot be said that there is a more specific right that protects individuals who wish to enter into and sustain permanent intimate relationships than the right to dignity in section 10. Not only legislation that prohibits the right to form a marriage relationship infringes the right to dignity; any legislation that significantly impairs the ability of spouses to honor their obligations to one another would also limit that right. A central aspect of marriage is cohabitation, the right (and duty) to live together, and legislation that significantly impairs the ability of spouses to honor that obligation would also constitute a limitation of the right to dignity.⁸⁶

2.2.6. Sociale en economische rechten

Tot slot duikt menselijke waardigheid ook op in verband met sociale en economische rechten. Zo houdt het een elementair recht op menselijke noden in, waaronder voedsel, kleding en onderdak. In verband met een evictie van mensen uit hun 'informal homes' die gelegen waren op gronden waar gebouwd zou worden, oordeelde het Hof dat de staat onvoldoende middelen beschikbaar had gemaakt voor mensen die niet beschikten over land, over een dak boven hun hoofd en die in ontoelaatbare omstandigheden leefden:

Our Constitution entrenches both civil and political rights and social and economic rights. All the rights in our Bill of Rights are inter-related and mutually supporting. There can be no doubt that human dignity, freedom and equality, the foundational values of our society, are denied those who have no food, clothing or shelter (...). A society must seek to ensure that the basic necessities of life are provided to all if it is to be a society based on human dignity, freedom and equality (...). It is fundamental to an evaluation of the reasonableness of state action that account be taken of the inherent dignity of human beings. The Constitution will be worth infinitely less than its paper if the reasonableness of state action concerned with housing is determined without regard to the fundamental constitutional value of human dignity. Section 26, read in the context of the Bill of Rights

86 Dawood and Another v Minister of Home Affairs and Others; Shalabi and Another v Minister of Home Affairs and Others; Thomas and Another v Minister of Home Affairs and Others (2000).

*as a whole, must mean that the respondents have a right to reasonable action by the state in all circumstances and with particular regard to human dignity.*⁸⁷

Sociale en economische rechten kunnen naar het oordeel van het Hof, met inroeping van menselijke waardigheid, ook niet ongerechtvaardigd voorbehouden worden aan bepaalde groepen in de samenleving. Het Hof oordeelde bijvoorbeeld dat de uitsluiting van personen met een vaste verblijfsstatus van bepaalde aspecten van de sociale zekerheid, hun rechten beperken op een wijze die hun waardigheid en gelijkheid aantast:

By excluding permanent residents from the scheme for social security, the legislation limits their rights in a manner that affects their dignity and equality in material respects. Dignity and equality are founding values of the Constitution and lie at the heart of the Bill of Rights (...) The socio-economic rights in our Constitution are closely related to the founding values of human dignity, equality and freedom (...) When the rights to life, dignity and equality are implicated in cases dealing with socio-economic rights, they have to be taken into account along with the availability of human and financial resources, in determining whether the state has complied with the constitutional standard of reasonableness (...) The exclusion of permanent residents from the scheme is likely to have a severe impact on the dignity of the persons concerned, who, unable to sustain themselves, have to turn to others to enable them to meet the necessities of life and are thus cast in the role of supplicants (...) The Constitution vests the right to social security in 'everyone'.⁸⁸

3. Hongarije

Artikel 54 (1) Grondwet:

In the Republic of Hungary everyone has the inherent right to life and to human dignity. No one shall be arbitrarily denied these rights.

3.1. Achtergrond

Commentatoren geven aan dat artikel 54 (1) van de Hongaarse Grondwet een breuk vormt “with the former socialist system of law and, in so doing, lays the foundations of the new constitutional order”.⁸⁹ Centraal in de interpretatie ervan staan individualiteit en autonomie.⁹⁰

Het begrip ‘(menselijke) waardigheid’ werd voordien ook al gehanteerd in de preambule van de Grondwet van 1946, als “the right to a dignified human life

⁸⁷ *Government of the Republic of South Africa and Others v Grootboom and Others* (2000).

⁸⁸ *Khosa and Others v Minister of Social Development; Mahlaule and Another v Minister of Social Development and Others* (2004).

⁸⁹ Dupré 1998. Of nog, volgens dezelfde auteur: “It has been used to switch from a communist concept of rights, emphasizing their social and collective dimension, to a liberal one, promoting the primacy of individuals” (Dupré 2007).

⁹⁰ Dupré 2003, 123.

free from oppression” en in verband met het recht “to dignified development and education”.⁹¹

3.2. Toepassing

Het recht op menselijke waardigheid wordt door het Hongaarse Grondwettelijk Hof geïnterpreteerd als ‘absoluut’, ‘onvervreemdbaar’ en ‘ondeelbaar’ indien het gecombineerd wordt met het recht op leven. Tezamen worden het recht op waardigheid en het recht op leven gezien als de grondslag en bron van alle andere rechten. Als zodanig kunnen het recht op leven en waardigheid – als absolute rechten – niet beperkt worden.

Als het recht daarentegen wordt gebruikt in andere contexten dan diegene die rechtstreeks te maken hebben met het recht op leven, dan kan het onderworpen worden aan beperkingen, in overeenstemming met artikel 8 (2) van de Grondwet:

In the Republic of Hungary regulations pertaining to fundamental rights and duties are determined by law; such law, however, may not restrict the basic meaning and contents of fundamental rights (artikel 8 (2) Hongaarse Grondwet).

3.2.1. Recht op leven

In materies die direct te maken hebben met het recht op leven interpreteert het Grondwettelijk Hof, zoals gezegd, het recht op menselijke waardigheid zeer strikt. Dientengevolge oordeelde het Hof dat strafrechtelijke bepalingen die de doodstraf toestonden in strijd waren met het verbod op het beperken van de “essential content of the right to life and to human dignity”:

Human life and human dignity form an inseparable unity and have a greater value than anything else. Accordingly, the rights to human life and human dignity form an indivisible and unrestrainable fundamental right which is the source of and the precondition for several other fundamental rights. The right to human life and dignity as an absolute value leads to a limitation upon the power of the State in the criminal field. Article 8(2) of the Constitution does not permit any limitation upon the essential content of fundamental rights even by way of legislative enactment. Since the right to life and human dignity are itself the “essential content”, the State cannot derogate from it. Consequently, any deprivation of it is conceptually arbitrary. Since capital punishment results not merely in a limitation upon that right but in fact the complete and irreversible elimination of life and dignity together with the guarantee thereof, all relevant provisions providing for capital punishment were therefore declared unconstitutional, null, and void.⁹²

⁹¹ De (relevante) tekst daarvan luidde als volgt: “The inviolable rights of the citizen shall be in particular: personal freedom, the right to a dignified human life free from any oppression, and from any fear, freedom of conscience and expression of opinion, freedom of worship, the right of assembly, the right to ownership, to personal safety, to work, to dignified development and education, the right to participate in the management of the affairs of the State and to self-government (...)”.

⁹² Decision 23/1990.

Ook oordeelde het Hof dat een niet-wettelijke regeling van abortus ongrondwettig was. Een formele wettelijke regeling was vereist. Het Hof onthield zich van de vraag of de foetus op zich een (rechts)persoon was; het was de wetgever die dit kon vaststellen. Enkel als een foetus niet juridisch erkend werd en geen rechtspersoon was, kon abortus in overeenstemming worden gebracht met het recht op leven in samenhang met het recht op menselijke waardigheid. Als daarentegen de foetus een recht op leven en menselijke waardigheid had, dan zou dit recht absoluut zijn en een afbreking van de zwangerschap zou dientengevolge ontoelaatbaar zijn.⁹³

3.2.2. Waardigheid van de gemeenschap

Het Grondwettelijk Hof liet – met introeping van de menselijke waardigheid – een strafbepaling intact die het gebruik, de verspreiding of het tonen van publieke symbolen van het communistische regime en het nazibewind verbood, overwegende:

Provisions do not restrict freedom of expression unnecessarily and disproportionately. Applicant's use, distribution and display of these symbols in front of a large public gathering breaches the public peace by infringing the dignity of a community determined by democratic values.⁹⁴

Het Hof stelde vast dat er geen andere middelen beschikbaar waren om de waardigheid van de gemeenschap en de openbare orde te beschermen. Het toestaan van een openlijk en publiek gebruik van de bewuste symbolen zou – in de toenmalige historische omstandigheden – “seriously offend all persons committed to democracy, who respect the human dignity of persons, and thus condemn the ideologies of hatred and aggression, and would offend in particular those who were persecuted by Nazism and Communism”, aldus het Hof.⁹⁵

3.2.3. Privacy

Het Grondwettelijk Hof past artikel 54 (1) van de Grondwet ook toe in verband met het recht op privacy. In verband met video-opnames door privédetectives of ten behoeve van persoonlijke of bescherming en dat van eigendommen, oordeelde het Hof bijvoorbeeld dat de toestemming die vereist was een schending inhield van het recht op menselijke waardigheid en de bescherming van het privéleven. Volgens de wetgeving was toestemming enkel vereist voor opnemen en toestemming kon gegeven worden door ‘implicit conduct’:

93 Decision 64/1991.

94 Decision 14/2000.

95 Decision 14/2000.

[S]urveillance performed electronically can penetrate into the privacy of persons, recording intimate situations of life, even in such a way that the affected person is not aware of being recorded, or is not in a situation to decide whether or not to consent such recording. In addition to the violation of the right to privacy, recording performed in the above manner may affect – in a broader and deeper sense – the right to human dignity in general. It is the essential conceptual element of privacy that others should not have access to or insight into such private sphere against the affected person's will. When an unwilling insight nevertheless happens, the violation may affect not only the right to privacy itself, but also other rights in the realm of human dignity, such as the freedom of self-determination or the right to physical-personal integrity.

Het Hof oordeelde dat ook de door de wet toegestane opslagperiode van opnames in strijd was met het recht op menselijke waardigheid:

Human dignity can be violated not only by the electronic recording of intimate life situations, but also by the recording – and even more by the storage – of everyday situations that do not at all seem to be of a sensitive nature. The latter makes possible – throughout the whole period of storage – the abusive handling of recordings obtained by the property guard incidentally, i.e. not in direct relation with the protection of property, and that of the data retrieved therefrom. (...) Any regulation allowing the storage of electronic recordings for a period longer than justified by the specific situation of property protection is in conflict with the protection of the individual's autonomy, and thus with the enforcement of the right to human dignity.⁹⁶

3.2.4. Zelfbeschikking

Aansluitend bij de privacy-overwegingen die zojuist aan bod kwamen, past het Hongaarse Grondwettelijk Hof artikel 54 (1) van de Grondwet ook toe in de ruimere context van persoonlijke autonomie en zelfbeschikking.

Arbeidswetgeving die aan vakbonden het recht verleende om werknemers te vertegenwoordigen zonder hun uitdrukkelijke toestemming werd bijvoorbeeld ongrondwettig bevonden, omdat het afbreuk deed aan het recht van werknemers op zelfbeschikking, wat – aldus het Hof – een integraal onderdeel vormde van het recht op menselijke waardigheid. Het recht uit artikel 54 (1) Grondwet wordt door het Hof gezien als een 'umbrella right': "a subsidiary fundamental right which might be relied upon to protect an individual's autonomy when no particular, specified fundamental right was applicable".⁹⁷

Inzake de grondwettigheid van een systeem van leeftijdsafhankelijke, verplichte vaccinatie, overwoog het Hof dat medische interventies het recht op menselijke waardigheid het sterkst beïnvloeden. Op basis van de menselijke waardigheid uit artikel 54 (1) Grondwet omvatten patiëntenrechten zaken

⁹⁶ Decision 36/2005.

⁹⁷ Decision 8/1990.

als het recht op instemming of weigering van medische interventies of behandeling:

It is the essential conceptual element of privacy that others should not have access to or insight into such private sphere against the affected person's will. If an unwanted insight nevertheless happens, the violation may affect not only the right to privacy itself, but also other rights in the realm of human dignity, such as the freedom of self-determination or the right to physical and personal integrity. (...) It is an important element of the patient's human dignity (...) that under no circumstances may a human be made an instrument or an object: The right to human dignity means that the individual possesses a core of autonomy and self-determination beyond the reach of all others, whereby – according to the classic formulation – the human being remains a subject and cannot be transformed into an instrument or object. Another aspect that follows from the patient's right to human dignity is the fundamental right to physical integrity. Thus, the right to human dignity includes both the constitutional fundamental right to freedom of self-determination and the fundamental right to one's physical integrity.⁹⁸

Kinderen onder de 14, zo oordeelde het Hof, zijn echter nog niet in staat om verantwoordelijke beslissingen te nemen op dit vlak en daarom beperkten de ter discussie staande bepalingen in de bewuste zaak het recht op zelfbeschikking en menselijke waardigheid niet op een ongerechtvaardigde wijze:

The Constitutional Court believes that the legal regulation that introduces the mandatory vaccinations and defines the conditions of their applicability constitutes a restriction of the right to physical integrity. Therefore, the provisions regulating age-dependent vaccination have to comply with the requirements for restricting the right to physical integrity as defined in Article 54(1) of the Constitution. Constitutional Court's practice on the possible restrictions of the component rights deduced from the right to human dignity: "the right to human dignity is absolute and may not be restricted only as a determinant of one's human status and in its unity with life. Therefore, the component rights derived from it as a "mother right" (such as the right to self-determination and the right to one's physical integrity) may be restricted in accordance with Article 8(2) of the Constitution similarly to any other fundamental right. The Constitutional Court believes that the protection of children's health and protection from infectious diseases are constitutionally acceptable grounds for restricting fundamental rights. The system of age-dependent vaccinations may not be considered an unnecessary restriction of fundamental rights. The right of children to mental and physical integrity and the fundamental the right of parents to take care of their children themselves are necessarily restricted by the duty of the State to guarantee fundamental rights under Article 67(1) of the Constitution (children have the right to receive the protection and care of their family, and of the State and society) and the constitutional objective under Article 70/D (right to health).⁹⁹

98 Decision 39/2007.

99 Decision 39/2007.

In een case in verband met vrijwillige levensbeëindiging (euthanasie) oordeelde het Hof dat er – op basis van het recht op leven en menselijke waardigheid – geen absoluut recht bestond voor een terminale patiënt op het (laten) beëindigen van zijn leven, in overeenstemming met menselijke waardigheid, gezien de spanningsverhouding die in die situatie bestaat met het recht op leven. Het Hof oordeelde dat de regels die golden voor euthanasie op zich een beperking inhielden op het recht op zelfbeschikking en menselijke waardigheid:

It is an important element of the patient's human dignity that under no circumstances may a human be made an instrument or an object: The right to human dignity means that the individual possesses a core of autonomy and self-determination beyond the reach of all others, whereby – according to the classic formulation – the human being remains a subject and cannot be transformed into an instrument or object. (...) Thus the right to human dignity includes both the constitutional fundamental right to freedom of self-determination and the fundamental right to one's physical integrity (...) The statutory prohibition of the physician actively inducing – by supplying or administering a substance or preparation, or by any other means – the death of a terminally ill patient at the patient's request is a restriction of the right to self-determination. Statutorily prescribing certain conditions for exercising terminally ill patients' right to refuse life-supporting or life-saving medical interventions is also a restriction of that right.¹⁰⁰

Deze beperkingen zouden echter noch onnodig noch disproportioneel zijn in het licht van het doel dat zij beoogden te beschermen: het recht op leven. Ook de beperkingen op het recht van patiënten om levensinstandhoudingsmaatregelen te weigeren, leverden geen ongerechtvaardigde schending op van het recht op zelfbeschikking, gezien “some of them were motivated by the reasonable intention of protecting the right to life”.¹⁰¹

3.2.5. Economische en sociale rechten

Het recht op sociale zekerheid impliceert, aldus het Hongaarse Grondwettelijk Hof, een verplichting voor de staat om te voorzien in minimale levensbehoeftes, door middel van bijstandsvoordelen (art. 70/E (2) Grondwet). De fundamentele vereiste gaat (slechts) uit van een minimum dat nodig is in het kader van het recht op menselijke waardigheid in samenhang met het recht op leven (*supra*). Als zodanig is de staat verplicht om de basale en fundamentele voorwaarden voor menselijk leven te waarborgen. In het geval van daklozen betekent dat het voorzien in een “shelter to offer protection from a danger directly threatening human life”. De verplichting leidt daarentegen niet zozeer tot concrete(re) rechten, zoals een ‘recht op een verblijfplaats’ als fundamenteel grondwettelijk recht. Het Hof verwierp een verzoek dat erop gericht was om dat recht te beschouwen als een ongrondwettige omissie.¹⁰²

100 Decision 22/2003.

101 Decision 22/2003.

102 Decision 42/2000.

Bijlage IV.

Handvest van de grondrechten van de Europese Unie

1. Tekst

Preambule (§ 2.):

Zich bewust van haar geestelijke en morele erfgoed vestigt de Unie haar grondslag op de ondeelbare en universele waarden van menselijke waardigheid en van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; zij berust op het beginsel van de democratie en het beginsel van de rechtsstaat. Zij stelt de mens centraal in haar optreden door het burgerschap van de Unie in te stellen en een ruimte van vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid tot stand te brengen.

Artikel 1 (menselijke waardigheid):

De menselijke waardigheid is onschendbaar. Zij moet worden geëerbiedigd en beschermd.

Artikel 25 (rechten van ouderen):

De Unie erkent en eerbiedigt het recht van ouderen om een waardig en zelfstandig leven te leiden en om aan het maatschappelijke en culturele leven deel te nemen.

Artikel 31 (rechtvaardige en billijke arbeidsomstandigheden en -voorwaarden):

1. Iedere werknemer heeft recht op gezonde, veilige en waardige arbeidsomstandigheden.

2. Achtergronden

2.1. Grondslag

In artikel 1 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie wordt 'menselijke waardigheid' tegelijk gezien als een grondrecht op zich en als de grondslag voor alle grondrechten in het algemeen; die grondslagfunctie dient het begrip ook duidelijk in de preambule.

De argumentatie om het begrip op deze plaatsen in het Handvest op te nemen is in zekere zin een afgeleide van de argumenten die men had om het beginsel in de UVRM in te schrijven. In de toelichting bij het Handvest luidt het bij artikel 1 meer bepaald als volgt:

De menselijke waardigheid is niet alleen een grondrecht op zich, maar ook de grondslag van alle grondrechten. Dit beginsel is vastgelegd in de preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948: "...overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld". Hieruit vloeit onder meer voort dat geen van de in dit handvest vastgelegde rechten mag worden gebruikt om de waardigheid van anderen te schenden en dat de menselijke waardigheid tot het wezen van de in dit handvest vastgelegde rechten behoort. Er kan derhalve geen afbreuk aan worden gedaan, zelfs niet als een recht wordt beperkt.¹⁰³

De toelichting bij het Handvest geeft aan dat *alle* grondrechten gebaseerd zijn op menselijke waardigheid, maar dit lijkt sterker te gelden voor de rechten uit het eerste hoofdstuk van het Handvest. Dat hoofdstuk heeft de uitdrukkelijke titel 'menselijke waardigheid' en omvat de volgende rechten: het recht op waardigheid (artikel 1), het recht op leven (artikel 2), het recht op menselijke integriteit (artikel 3), het verbod van folteringen en van onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen (artikel 4) en het verbod van slavernij en dwangarbeid (artikel 5).

In de toelichting bij artikel 5 uit dat hoofdstuk wordt ook opnieuw expliciet verwezen naar menselijke waardigheid. Meer bepaald geeft de toelichting aan dat specifiek het verbod op mensenhandel (artikel 5 lid 3) "direct voort[vloeit] uit het beginsel van menselijke waardigheid".

2.2. Sociale, economische en culturele rechten

Net als in de UVRM wordt het beginsel van menselijke waardigheid niet alleen als algemene grondslag gehanteerd (en in het bijzonder bij het recht op leven en fysieke integriteit), maar komt het ook terug in het kader van sommige sociale rechten.

Uitdrukkelijke verwijzingen naar waardigheid vinden plaats in de context van het recht op rechtvaardige en billijke arbeidsomstandigheden en -voorwaarden (artikel 31, lid 1) en de rechten van ouderen (artikel 25).

¹⁰³ In de toelichting bij een eerder ontwerp, waarin het begrip menselijke waardigheid reeds opgenomen was, luidt het verder nog dat het artikel "is inspired by the principles common to the constitutional traditions of Member States and by Article 1 of the 1989 Declaration of the European Parliament".

In verband met artikel 31 verwijst de toelichting “wat het recht op waardigheid in het werk betreft” naar artikel 26 van het herzien Europees Sociaal Handvest. In verband met de vermelding van ‘waardigheid’ in artikel 25 behoudt de toelichting het zwijgen,¹⁰⁴ maar kan in samenhang worden gezien met het gebruik van de term elders in het document.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Het relevante deel van de toelichting luidt meer bepaald: “Dit artikel is geïnspireerd op artikel 23 van het herzien Europees Sociaal Handvest en op de artikelen 24 en 25 van het Gemeenschapshandvest van de sociale grondrechten van de werknemers”. Noch in artikel 23 Sociaal Handvest noch in de artikel 24 en 25 van het Gemeenschapshandvest van de sociale grondrechten wordt echter (uitdrukkelijk) verwezen naar het begrip ‘waardigheid’. Artikel 23 Sociaal Handvest luidt als volgt: “Recht van ouderen op sociale bescherming. Artikel 23. Teneinde de onbelemmerde uitoefening te waarborgen van het recht van ouderen op sociale bescherming, verbinden de Partijen zich ertoe, hetzij rechtstreeks, hetzij in samenwerking met openbare of particuliere instanties, passende maatregelen te nemen of te bevorderen die er met name op zijn gericht : — ouderen in staat te stellen zolang mogelijk volledig lid te blijven van de maatschappij door middel van : a) voldoende middelen om hen in staat te stellen een fatsoenlijk bestaan te leiden en actief deel te nemen aan het openbare, maatschappelijke en culturele leven; b) verschaffing van informatie over de diensten en voorzieningen beschikbaar voor ouderen en de mogelijkheden voor hen om hiervan gebruik te maken : — ouderen in staat te stellen vrijelijk hun levensstijl te kiezen en een onafhankelijk bestaan te leiden in hun gewone omgeving zolang zij dit wensen en kunnen, door middel van : a) het beschikbaar stellen van huisvesting aangepast aan hun behoeften en hun gezondheidstoestand, dan wel van passende bijstand bij de aanpassing van hun woning; b) de gezondheidszorg en diensten die in verband met hun toestand nodig zijn; — ouderen die in tehuizen wonen passende hulp, met respect voor het privéleven, en deelname aan de vaststelling van de leefomstandigheden in het tehuis te verzekeren”. De artikelen 24 en 25 van het Gemeenschapshandvest luiden: “Volgens de specifieke bepalingen van elk land: 24. moeten alle werkenden van de Europese Gemeenschap bij hun pensionering over middelen kunnen beschikken die hun een behoorlijk levenspeil garanderen; 25. dienen alle personen die de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt, maar geen recht op pensioen hebben en niet over andere bestaansmiddelen beschikken, in aanmerking te kunnen komen voor voldoende middelen, alsmede voor een aan hun specifieke behoeften aangepaste sociale en geneeskundige bijstand”.

¹⁰⁵ Rodotà 2008, 1.

Bibliografie

- Ackermann, L.W.H., "Equality and the South African Constitution: The Role of Dignity", *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2000, 537-556.
- Chaskalson, A., "Human Dignity as a Constitutional Value", in D. Kretzmer and E. Klein (eds.), *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Boston, Brill Academic Publishers, 2002, 133-143.
- Cliteur, P.B. en Wissen, R.G.T. van, "De menselijke waardigheid als grondslag voor mensenrechten", in G.A. van der List (ed.), *De rechten van de mens, liberale beschouwingen*, Den Haag, Telderstichting, 1998, 25-42.
- Cliteur, P.B. en Voermans, W.J.M., *Preambles*, Rapport uitgebracht op verzoek van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Alphen aan de Rijn, Kluwer, 2009.
- Cohen, J., "Minimalism About Human Rights: The Most We Can Hope For?", *Journal of Political Philosophy* 2004, nr. 2, 190-213.
- Donnelly, J., "Human Dignity and Human Rights", tekst in opdracht van de 'Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights' in het kader van het Zwitserse initiatief ter herdenking van het 60ste jubileum van de UVRM, juni 2009.
- Dreher, E. en Tröndle, H., *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, München, Beck, 1995.
- Dupré, C., "The Right to Human Dignity in Hungarian Constitutional Case-law", Seminar organized by the Venice Commission, the Pôle Universitaire Européen de Montpellier et du Languedoc-Roussillon and the CERCOP of the Montpellier Law Faculty, 2-6 juli 1998.
- Dupré, C., "Human Dignity in Post-Communist Hungary: Triggering a New Legal Culture", Paper presented at the annual meeting of the The Law and Society Association, TBA, Berlijn, 25 juli 2007.
- Dupré, C., "Importing the Law in Post-Communist Traditions: The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity", 2003.
- Friedrich, C., "The Political Theory of the New Democratic Constitutions", *Review of Politics* 1950, 215-224.
- ILO, *Future Policy, Programme and Status of the International Labour Organization*, Montreal, ILO, 1994.
- Lee, E., "The Declaration of Philadelphia: Retrospect and Prospect", *International Labour Review* 1994, nr. 4, 467-484.
- Lewis, M., "A Brief History of Human Dignity: Idea and Application", in J. Malpas and N. Lickiss (eds.), *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Berlijn, Springer, 93-105.
- Lindholm, T., "Article 1", G. Alfredsson en A. Eide (eds.), *In The Universal Declaration of Human Rights: A Common Standard of Achievement*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1999, 41-74.
- Malloy, J.M., *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1977.
- McCrudden, C., "Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights", *The European Journal of International Law* 2008, nr. 4, 655-724.
- Miguel, C.R., "Human Dignity: History of an Idea", *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge* 2002, nr. 50, 281-300.
- Morsink, J., *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting and Intent*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999.
- Morsink, J., "The Universal Declaration and the Conscience of Humanity", paper voor de conferentie *Rights That Make Us Human Beings. Human Rights as an Answer to Historical and Current Injustice*, Nuremberg, 20 November 2008.
- Novak, M., "Human Dignity, Human Rights", *First Things* 1999, nr. 97, 39-42.
- Rimanque, K., *De Grondwet toegelicht, gewikt en gewogen*, Antwerpen, Intersentia, 2005.
- Rodotà S., Senior Launching workshop, Opening Lecture, Brussels, 3 March 2008.

- Stern, K., *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Band III/1, Beck, München, 1988.
- Stroobant, M., "Artikel 23 van de Grondwet en de armoedeproblematiek", in De Boe, F. (ed.), *Armoede waardigheid mensenrechten: 10 jaar Samenwerkingsakkoord 1998-2008*, Brussel, CGKR, 2008, 39-48.
- Torre, C. de la, *Populist Seduction in Latin America: the Ecuadorian Experience*, Columbus, Ohio University Press, 2000.
- Trinkaus, C., "Renaissance Idea of the Dignity of Man", in P. Wiener (ed.), *Dictionary of the History of Ideas*, New York, Charles Scribner's Sons, 1973/1974, 135-147.
- Tröndle, H. en Fischer, T., *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, München, Beck, 2006.
- Vande Lanotte, J. en Haeck, Y., "Implementing Human Rights in Belgium: Sources, Monism-Dualism, Hierarchy, Direct effect, Third-party applicability and Implementation Mechanisms", in J. Vande Lanotte, J. Sarkin en Y. Haeck (eds.), *Resolving the Tension Between Crime and Human Rights. An Evaluation of European and South-African Issues*, Antwerp, Maklu, 2001, 1-66.
- Wetz, F.J., *Die Würde des Menschen: antastbar?*, Hannover, Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, 2002, 5-28.